

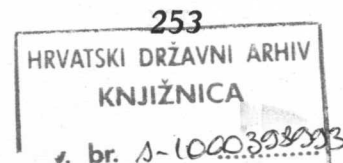

GJURO SZABO: KNJIGA O STAROM ZAGREBU*

Postojala je namjera, da se pismom i slikom prikaže razvitak grada Zagreba od vremena velikoga potresa od g. 1880., pa makar ovako u fragmentima, koji bi se dali povezati u cjelinu. I tu namjeru ispunjam tako da bismo dobili sliku razvitka ovoga našega dragog grada kroz pedeset godina, kroz pola stoljeća, koje ga je s temelja izmijenilo. Evo pomalo nestaje generacije, za koju je taj događaj potresa bio od vanredno velikoga znamenovanja, i evo, došla je i druga, a dolazi i treća generacija, a za njih taj događaj već nema nikakvoга znamenovanja no drugi potresi, što ih bilježi kronika grada Zagreba, kao primjerice onaj potres od 26. III. 1502. ili 1699., kada se oba puta srušio toranj crkve Sv. Marka, ili onaj od g. 1590., koji je uništio drevni Medvedgrad, ili onaj teški potres od g. 1756. Pa i pravo je tako: za kasne generacije nije to više doživljaj, njihov je život određen sasvim drugim, daleko strašnjim događajima, prema kojima je ona nesreća Zagreba tek mala lokalna katastrofa, koja gotovo iščezava pred nesrećama, što ih je pretrpjela Messina u g. 1908., kada je za dva trena nestalo za uvijek velikoga i lijepoga grada, do jedne jedine kuće, a izginulo oko 80.000 ljudi. Ili da spomenem propast St. Pierre-a, potrese u Perziji, u Japanu od god. 1923., pa u Italiji i N. Zelandiji u naše dane. Sve su to tek nekoje katastrofe posljednjih pedesetak godina. A kako je priroda zapravo prema čovjeku okrutna, neprijatna i varava, opet je podala ljudstvu kao najveći dar moć zaborave. Pa eto tako i najmlađa generacija počima gledati i posmatrati i najveću katastrofu svijeta uopće, onaj neizmjerni pokolj, što se zove svjetskim ratom, onako po prilici, kako smo mi posmatrali historijske prikaze tridesetgodišnjega rata.

Za nas, koji smo za onaj mali Zagreb doista veliki potres sami doživjeli, kojima se duboko u dušu usjekao, tako da za nas znači doista početak stvaranja novoga Zagreba, nameće se i želja i dužnost promatranja, kako je staroga Zagreba nestalo i kako se novi stvorio, taj novi Zagreb, koji se u svem razlikuje od staroga, a opet je svoju bit i do danas zadržao, a zadržat će je dokle god bude postojao. Ali mi stariji ne gledamo to nikako retrospektivno kao prošlost. Pred našim duhovnim očima sve se to odigrava ko u jednom trenu. Starost, naime, uništava osjećaj vremena za sve, što je doista proživljeno, po Goetheovoj riječi

* Gornja slika prikazuje gornji grad Zagreb gledan s istoka godine 1861..

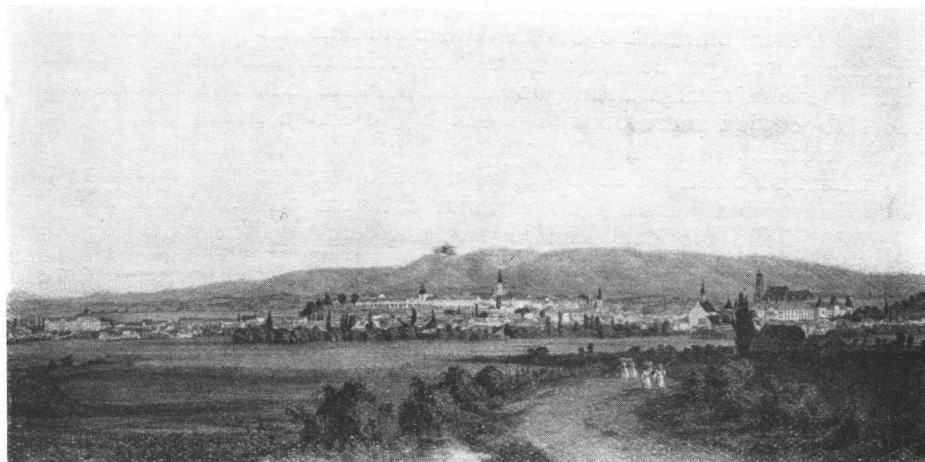

»Was ich besitze, seh ich wie in Weiten, und was verschwand, ward mir zu Wirklichkeiten!« Pa tako se pokazalo, da mi ne smijemo početi tek tamo, gdje je istom za nas na oko početak novoga razvoja, već se moramo osvrnuti i na prijašnje događaje, koji su za nas tek tradicija. Ali najbliža tradicija, jer su ljudi naše generacije i vidjeli ljude i govorili s ljudima iz ilirskoga doba, iz doba Jelačića bana, iz vremena onoga najkletijega crnoga apsolutizma i kasnijih dana, pa smo karičica u beskrajnom nizu ljudskih generacija. I sve je ovo tu zapisano i prikazano kao neka reminiscenca za našu stariju generaciju, a nova, kojoj život ne dozvoljava pogled u prošlost već je sili na gledanje u budućnost, da uzmožne živjeti i stvarati, zagledat će možda u ove retke, kad i ona postane generacija na izmaku.

I zato mislim, da je pravično, da se prikaz razvitka našega Zagreba otpočme s godinom 1850., kad je carskim patentom od 7. septembra 1850. nastojanjem bana Jelačića nestalo onih sitnih »jurisdikcija«, pa su sve četiri povezane u jedno, u jedan grad Zagreb. To je zaključna faza prirodno razvitka od osvanuća Zagreba: najprije se tako zove biskupski grad, kojem se priključuje Vlaškoulička općina, pa Kaptol s Novom Vesi, a osamce stoji grad na Gričkim Goricama, današnji Gornji Grad. Kroz sve vrijeme te posebne egzistencije traju nemile i bezuzročne borbe između oba glavna dijela grada, koji se već od XVII. stoljeća zove jednim imenom Zagreb. Zapažaju se trvenja još u antagonizmu g. 1848., kad ga ni ilirski zanos nije mogao izbrisati, a kao posljednji refleks potrajao je u borbi dječaka Gornjograđana i Kaptolonaca još i u osamdesetim godinama XIX. stoljeća. Nu to konačno logički i pravovremeno izvedeno ujedinjenje izbrisalo je svaki antagonizam, pa se Zagreb od g. 1850. mogao nekako jednomjerno razvijati sve do godine 1918. Godina je 1850. ona, kad je ustoličen u Đakovu i biskup đakovačko-bosanski Josip Juraj Strossmayer...

Veliki potres nije baš najsudbonosniji događaj u razvitku grada Zagreba, koji je uvijek bio i ostat će glavnim gradom Hrvata uopće, pa niti nije nepovoljno djelovao na dalji razvoj grada, već ga možda u mnogome i pospješio. Vidjet ćemo, da su politički događaji daleko više uplivali na razvitak grada, napose apsolutizam od g. 1850.—1860., pa katastrofalna »načodba« od g. 1868., koju su Mađjari odmah upotrijebili, da sebi posagrade željeznice u Hrvatskoj tako, da bude sve to što manje u korist Hrvatske. Nu o tome napose.

Sav taj pomenuti razvitak Zagreba pada u vrijeme vladanja jednoga jedincatoğa vladara Franje Josipa Prvoğa, osim ono posljednjih dviju godina. Taj je čovjek upravo fatalna pojava, fatalan ne samo za vlastitu državu, za sve njene narode već i za cio svijet. Sad je minula stogodišnjica njegova rođenja, pa su brojne nepristrane biografije i prikazi mogli podati već približno ispravnu sliku života i rada toğa vladara, otkako su glavni arhivi postali pristupačni, a minulo vrijeme dopustilo objektivno rasuđivanje. Tako se u bitnosti svi ti prikazi podudaraju, bili oni napisani od autora koje mu drađo nacije, htjeli oni ili ne htjeli vladavinu toğa čovjeka opravdavati ili ne. No posvuda je konačni rezultat osuda sve te vladavine, izrečena sad jasno bez priuzdržaja, sad uvijenije, tražeći isprike u prilikama vremena, koje su i njemu određivale puteve, kojima možda i nije htio polaziti. Iz sveğa je proizašlo: Teško državi, gdje — po riječima svetoga pisma — vlada kralj dijete, a još je teže tamo, gdje vlada starac, potpuni starac, koji po vječnim zako-

Zagreb u vrijeme bana Jelačića, oko g. 1858. Risarija Ivana Zsché-a. Lijevo zgrada tobožnje bolnice, zapravo bezvrijedna građevina apsolutističkog režima t. j. današnja sveučilišna zgrada od g. 1882.

nima prirode i ne može da osjeti i spozna tražbine vremena, u kojem vlada, a još je najteže državi, gdje se i jedno i drugo dogodilo: tu je propast neizbježiva. Kad se Franjo Josip rodio od oca gotovo slaboumna i od darovite i častohlepne matere, svijet je bio sasvim drukčiji, svijet još nije ni znao za željeznice, a kad je silazio u grob, ispunio se već tisućljetni san čovječanstva: avijoni su pratili njegov lijes u grob. Očevi se naši i matere rodile — on je bio kralj, i očevi i matere proživješe svoj vijek i poumiraše — on je još kraljevao, pa već je i nova generacija došla grobu na domak — on još kraljuje! Možda je u tom jedina isprika za sve, što je uradio... Još dječak počima vladati, pa sebi uzima geslo »viribus unitis« u času, kad mu se gotovo svi narodi složnim silama poklali međusobno, a tada okrutni fatum utiskuje starcu 1914. pero u ruke, da potpiše objavu rata cijelome svijetu, a sebi i svojoj državi smrtnu osudu. Pa kad je čak i on naslutio 1916., da se sudbina protiv njega kreće, govori o miru »na proljeće«, ali smrt ga blagotvorno rješava dužnosti, da razmotri rasap svega, što je uradio, svega, što je imao sačuvati. Ostavlja posve razrušenu državu, u temeljima već raspalu, a bijedni njegov nasljednik, koji mora da ispašta grijehе svojih predaka, uzima za geslo: »indivisibiliter ac inseparabiliter« u času, kad je sve već bilo divisum ac separatum.

Franjo Josip znao je dobro, kakovu zadaću može da ima njegova država, pa je još 1904. rekao svom ministru von Koerberu ispravno: »Austrija nije umjetna tvorevina, već organička i nužna, jer ona daje zaklonište onim sitnim narodima (Voelkersplitter), koje je sudbina zanjela u Srednju Evropu, a ti bi sebi prepušteni postali igračkom svakoga moćnijega susjeda...«, ali Dr. Bruno Wilhelm, koji na te riječi upozorava, priznaje i sam, da su djela slabo odgovarala toj spoznaji. (»Schweizerische Rundschau«, August 1930.). Ta kralj je Franjo Josip bio baš onaj, koji je one Voelkersplitter tlačio, koji nije svojim narodima vladao već protiv svojih naroda, napose pro-

tiv Slavena, a od ovih napose protiv Hrvata. To se pokazuje u svim činima njegovima tako bjelodano, da je dostatno nanizati nepobitna fakta, pa će svak morati to priznati, ma bio i slijepac. Pa konačno je ona mržnja Franc Josefa na Hrvate bila i psihološki razumljiva: slab čovjek mrzi ponajviše onoga, kojem je hvale dužan, dok je ovaj ne traži...

Osamnajstgodišnji dječak dolazi u teško vrijeme na prijesto: donosi svima narodima kaznu oktroyiranim ustavom od 4. ožujka 1849., ma da je još daleko bio dan, kad je pred ruskom vojskom položio Görgey 13. kolovoza 1849. kod Vilagoša oružje. Mađarska je revolucija, te njen junački otpor, u kojem je cijeli narod sudjelovao, izgubila svaku simpatiju tek kad se pokazalo, da je Mađarima »szabadság«, sloboda, tek nešto identično sa ugnjetavanjem drugih, slabijih narodnosti. A nitko nije mogao očekivati, da će poslije ruskom silom stečene pobjede Franjo Josip »buntovnike« ružičnom vodom škropiti, ali svakom, pa i najoštrijem protivniku mađarske megalomanije mora se zgaditi, kad ugleda na bezbrojnim stranicama tadašnjih službenih novina stotine i smrtnih osuda nad sasvim sporednim licima — o aradskim mučenicima ne treba ni govoriti —, osudama, koje sve nose potpis Franje Josipa, tako, da su one iste bečke novine, koje bi sada rado nekakvu gloriozolu oko toga fatalnoga čovjeka oviti, pisale napadno o svom »blut-jungem Kaiser«. Ali nije prošlo ni dvadesetak godina, a car poklekne sasvim pred Mađarima nakon Königgrätza, podstrekavan i od svoje žene, kraljice Jelisave, koja je bila postala takova hipermađarica, te je uz titulu »Kaiserin von Oesterreich« vlastoručno dometala: »magyar kiralyñö«. I ta nagodba, kojom je stvorena dvojna monarkija »na otkaz«, gdje je po riječima historičara Švicara došlo do »vlasti Nijemaca u Austriji, a do tiranije Mađara u Ungariji« bila je opet puka i prava rugalica na riječi, zapisane na vanjskim vratima bečkoga Hofburga: »Justitia regnorum fundamentum«. Pa ukoliko imade veleizdaje, onda je ono bila cesarska i kraljevska veleizdaja, kojom je kralj sebi vjerni hrvatski narod gurnuo u ralje prkosnoga i pobjedonosnoga mađarstva i očitovao se jasno protivnikom slavenstva i svojih slavenskih podanika (državljana). Nije on uzalud opetovano isticao: »Ich bin ein deutscher Fürst«. Taj sistem mržnje i zapostavljanja svega slavenskoga, ta upravo bestidno javno povedena križarska vojna protiv Slavena uopće, a protiv Hrvata napose, provodila se željeznom konsekvencijom, pa nije nikakovo čudo, da je u južnoslovenskom kraju, u onoj Bosni, koju su »okupirali« u prvom redu slavenskom krvlju 13. zagrebačkoga kora, prasnuo hitac, koji je smrću nasljednika habsburškoga prijestolja doveo do propasti toga cijeloga imperija. Koje čudo, da u toj porodici vladara, koji neprestano ističe u titulama »von Gottes Gnaden« gdje se svaka pravda i pravičnost zaboravila, teče neprestano krv: brata kraljeva ustrijelili, a on prije ni da bi prstom maknuo za njegov spas, ženu mu ubili, sina mu ubili, sinovca mu ubili: on ostaje beščutan. I kao da se predviđa, da vječna pravda ne daje, da se održi ona zavjetna crkva u Beču, sazdana u spomen, što je kralj Franjo Josip spašen od atentata, kad je tek neznatno ranjen. Ona se crkva raspada i raspadala se još pred njegovim očima...

Franjo Josip naskroz bio je čovjek XVIII. stoljeća, koji mora da živi i vlada u XIX., da, čak i u XX. stoljeću. Zato on i uzima za vođe svom radu ljude a la Kübek ili demona Schwarzenberga, koji mu je za uvijek dušu rastrovao. Njemu je Kaisertum, njemu je španski ceremonijal sve,

pa zar je čudo, da on ne će da stupi u automobil, što ga taj ceremonijal ne pozna. U svim se biografijama ističe njegova tobožnja jednostavnost, pa se i velikoj djeci pričalo, kako je on dnevno u 1/5 sati jutrom ustajao, da popije čaj s dvije suhe žemičke. Ali se ne priča, da je sve do 21. novembra 1916. morao u dvorskoj kočiji lakaj poći do Romana Uhla u Singerstrasse po te dvije suhe žemičke, posve u stilu »Herrentuma« XVIII. stoljeća. Veličina se pokazivala tek u osvećivanju. Danas, kad se otkrio veliki (i možda preveliki) pogled Strossmayerov na Rusiju i ruske prilike, mora svatko da požali, da se njegovo nastojanje nije moglo ispuniti: možda bi svijetu bila prištedena najstrašnija katastrofa ili barem ublažena. Ali kad se Josip Juraj Strossmayer, biskup djakovački, drznuo, da brzojavno čestita svetkovinu pokrštenja onoga naroda, koji je spasio tron Franji Josipu, morao je taj isti Franjo Josip putovati po nalogu Magjara u Bjelovar, da se izdere javno na biskupa: »Sie waren nicht bei Sinnen«! Ali biskupov odgovor: »Majestät, mein Gewissen ist rein«! nije nikada zaboravio. Trebalo je maknuti Strossmayera da tamo dođe čovjek kova Josipa Mihalovicha, nekadašnjega feldpatera revolucionarne vojske, kasnijega nadbiskupa zagrebačkoga i kardinala rimske crkve. Ali Rampolla del Tindaro, državni sekretar Leona XIII. ne dade. Dobro. Leo XIII. umre. Konklave. Nikada nije Franjo Josip zaboravio ovo djelo Rampollino, car nije zaboravio, da mu se i inače opirao. Nije zaboravio, da je i Rampolla »panslavist« — tako se dapače i u znanstvenim djelima onoga doba zove i svaki Slaven i svatko, tko je i najmanje simpatije za najmanju želju Slavena pokazivao. I opet morade baš slavenski, krakovski kardinal Puzsyna odnijeti u konklave veto austrijanskoga cara i apostolskoga kralja protiv izbora Rampollina. Rampolla ne posta papa, ali ni Pijo X. nije bio onakov slabić, kako je apoštolsko veličanstvo očekivalo, pa je prvi njegov čin bio ukinuće prava veta apoštolskoga kralja.

Što je god ovdje izneseno, potpuna je i čista istina, pa nema nikoga na svijetu, koji bi i riječ mogao oprovrci. A još je teže, što za sve to nema baš nikakove isprike, nikakova ublaženja. Ona stereotipna austrijska fraza, kao da su ta bezakonja postulati nekakove više državne nužde puka je glupost. Baš su ta bezakonja uništila tu tvorevinu. Iustitia regnorum fundamentum. Ne hasni tražiti krivce u osobama, koje su izvršivale volju kraljevu. Znao je on uvijek naći kakove Schmerlinge, Bache, Beuste itd. pa i ono more sitnijih kreatura ili kod nas Rauche, Pejacseviche i Khuene. A sada, kada je sve minulo, kaže njemački historik, da mu se čini da je državnička mudrost u Austro-Ugarskoj bila: počinuti sve, da država što prije s pravom propadne, pa upozorava na riječi Carlylove, da vladar, koji ima samo loše savjetnike, i ne želi da stekne valjane savjetnike...

Promatrajući razvitak Zagreba od godine 1850. do 1918. moramo sve to držati na pameti i moramo biti zadovoljni, da je i takav razvitak uspio. S godinom 1918. prestaje historija i počima tzv. sadašnjost, ali prestaje i razvitak i nastaje neočekivani skok. Ne znam danas, da li je u tom naglom razvoju baš sreća: sve teškom mukom stvorene tečevine, urađene za normalni razvitak, postale su daleko premalene za novo doba, pa sada treba u veoma teška vremena naći i za novi narod mogućnosti boravka i barem primitivne kulturne ustanove. A Zagreb to čini i u ovo veoma teško vrijeme u punoj mjeri. Nestalo je gotovo sasvim staroga Zagreba, a bilo bi starački nepravedno, da se ne prizna, da je i novi Zagreb pošao za svjet-

lom i vedrinom. Da ne može u svem sve želje ispunjati, to je krivo ono sedamdesetgodišnje sputavanje, pa je jasno, da se je grad morao razviti odmah, čim je pritisak popustio. I drugdje su se gradovi silno razvili, pa i sada se razvijaju, gdje to potreba života iziskuje, ali uvijek se to događalo uz pripomoć i pod okriljem vlastitih vladara, dok se u nas Zagreb mogao tek u borbi i protiv volje vladara razvijati i stvarati. Zar nije očajno, da kralj kaže, kad se trebala otvoriti galerija slika u Zagrebu: »Ich bin jetzt mit Kroatien zufrieden, aber es zehrt mir zu viel. Eine Bildergallerie wollen sie jetzt haben«. Dakako, tu je galeriju skupio i darovao narodu jedan Josip Juraj Strossmayer!

Nestalo je »staroga Zagreba«, nestalo po vječnom zakonu, da sve ostarjelo i preživjelo propada i mora propasti, da učini mjesto životu, koji ne pozna zadah starine, već samo životnu svježinu. I taj stari Zagreb živi u nama kao slika, kao spomen prošlih dana, spomen na grad, u kojem smo i mladost i muževno doba, a evo i starost dočekali. To je sve ukrašeno maglom prošlosti, pa mislim, da se mnogi ne bi nikako snašao, da se iz današnjega grada mora povratiti u stari grad, kad bi se čudom kojim opet ostvario. Ali u svakom gradu, pa i u Zagrebu, koji je ovako dugi niz stoljeća proživio ima mnogo toga, što je doduše vrijeme stvorilo, ali nije uništilo, već mu podalo pravo na dalji opstanak, ukrasivši ga plemenitom patinom, odlikom pravoga umjetničkoga djela, dok je tek plijesan za obični, svakidašnji rad ljudski. Ako se ipak u nas javlja nostalgija za izgubljenim, ta se odnosi samo na onakova djela, koja su imala pravo da i dalje postoje, koja su bila povezana sa svom našom prošlošću, sa svim našim bivstvom, a bez nužde su utamanjena, ne našavši nikako zamjene u nečem boljem, nečem što bi opet našem vremenu odgovaralo. Zato i jesu ovi fragmenti namijenjeni poglavito kao neka kronika, kao rekapitulacija za onu generaciju, koja mora skoro pod ledinu...

I. Zagreb u vrijeme apsolutizma 1850.—1860.

Na žalost je ostalo razmjerno veoma malo prikaza iz toga najprokletijega vremena u razvitku našega grada i ovdašnjeg dijela našega naroda iz onih dana. U vrijeme topovske tutnjave, pa kasnije u doba potpunoga umrtvljenja svega života nije bilo vremena ni volje za ikakav rad, najmanje za zabilježbe takove vrste.

Apsolutizma je bilo i u drugim vremenima i u drugim državama: prirodno se ističu jake individualnosti sa golemom stvaralačkom snagom, pa takove ličnosti umjele su ne jednom maknuti kazaljku na uri života napred. Povijest govori zato o »prosvijetljenom apsolutizmu«, pa mu priznaje uspjeh u stvaranju napretka. Ali austrijski je apsolutizam XIX. stoljeća bio oba puta sve prije nego »prosvijetljen«, on je doveo narode do očaja, proizveo grdnu korupciju velikih narodnih masa.

Kad razvidimo u kratko stanje onoga vremena, razumjet ćemo, da su ljudi onoga doba, kojim je bilo suđeno da dožive još cijeli ljudski vijek poslije toga, uvijek s najvećim užasom govorili o tim godinama. U naponu su muževnosti bili tada još gotovo svi ljudi, koji su narod hrvatski narodom učinili, koji su ga riješili zastarjelog latinskoga jezika, pa mu stvorili i podali vlastiti hrvatski, koji su mu dali i književnost i umjetnost i znanost, koji su mu podali pravo, da se u novo doba bori za nova prava naroda. A kao vođa u toj novoj borbenoj fazi narodnoga života javlja se velika ličnost Josipa Jelačića, koga je cijeli narod sebi odredio za bana, a

dvor je samo sankcionirao tu volju naroda, ne pazeći dakako nimalo na tu narodnu želju, već uvidjajući, da će time poraditi samo sebi u korist. I borba se započela, jer Mađjari nisu nikada mogli pojmiti, da je otimanje jezika uništavanje hrvatskoga naroda, na kojem su radili od onoga dana, kada su sve za sebe tražili. Sva njihova obećavanja, dana u času stiske, bila su i onda i uvijek kasnije lažna i neiskrena, jednako ona u godini 1848., kao i kasniji tobožnji bijeli list Deakov. A da su njihova nastojanja ostala ista, dokazali su famoznom nagodbom, zakonom, što su ga sami stvorili i ravno pedeset godina kršili na upravo bezobrazan način. Pa kad je već svatko vidio, da je i tomu zulumu došao kraj, jer je svaka sila za vremena, posprudno su Hrvatima, na odlasku iz sabornice, gdje su se uzalud borili protiv naviranja mađjarštine, dovikivali: »Zbógom, zbógom!«, ali dobili za odgovor »Zbogom, de mindenkorra«, zbogom, za uvijek! I bilo je za uvijek! A sada, kad je sve to prošlo, među na svoje novčanice i zapis u hrvatskom jeziku. Za osam stotina godina zajedničkoga života nisu zapazili, da je otajstvena sila u zemlji između Save i Drave, koju nisu mogli slomiti. Nisu zapazili, da je toliko čestitih Mađjara, koje bi u te strane slali, uskoro počelo frondirati, nisu ni primijetili, kako oni moraju takvim radom i sebi i Austro-Hungariji iskopati grob. U nas je bilo vrijednih i patriotskih ljudi, koji su vjerovali u mogućnost saradnje s Mađjarima, u Ugarskoj nije sigurno bilo nikada ni jednoga čovjeka, koji bi tako mislio. U nas je takov iskreni unionist bio ilirski pjesnik Bogović, a Bog mu je dao te je poživio do g. 1893., pa se mogao uvjeriti, da je njegovo osvjedočenje bilo sasvim na krivom temelju. Onako je, kako je napisao biskup Strossmayer 2. VII. 1887. Franji Račkumu: »Mađjari ostaju Mađjari. Oni slobodu svoju smatraju našim jarmom, to jest: njihova sloboda naši su okovi, naša narodna i ekonomska smrt!«

Još ni danas nije došlo doba, da se sasvim točno i ispravno ocijeni rad i ličnost bana Jelačića, još je mnogo toga zakopano u tajnim arhivima. Pravičan posmatrač i sudija mora priznati, da nije nikako mogao ni onda, a valjda ne bi nikada mogao poći u borbu za svoj narod putem, kojim su pošli Mađjari. Pa tad mu nije preostao nikoji drugi put već onaj, kojim je gonjen sudbinom pošao i poći morao. A skroz je krivo kazivati danas o nekoj njegovoj kadetenšulskoj pokornosti. Njeđa je nagnala na taj put vjera, da je »aula pro nobis«, ona otrcana fraza, ma da je aula bila uvijek protiv nas i za nikoga drugoga do samo za sebe. Pa kad je zašao svojim putem nije bilo više moguće skrenuti s toga puta ni onda, kad je i on jasno uvidio, da je pošao stramputice, da ne može doći nikako tako do svođa cilja. Ubila ga je laž i vjerolomstvo bečkoga dvora, ubila ga je i duševno i tjelesno, pa je sasvim irelevantno, je li po srijedi konačno i otrov, koji ga je trebao maknuti s ovoga svijeta, kako su svi savremenici njegovi vjerovali i govorili. Jelačić je bio doista pjesnik. kako to ističe Corberon, vidio je ispunjene svoje sne, koji se nikada ispunili nisu. A značajno je da je drugi ban, Ivan Mažuranić, tvorac najvećega pjesničkoga djela hrvatskog, morao otpremiti svoju pjesničku muzu, kad je došlo vrijeme rada za narod.

Da, Jelačić je vidio već izvedeno ono, što je ostalo neizvedeno. On polazi u borbu za slobodu i ravnopravnost naroda, on diže na nođe cijelu Krajinu, kako opisuje očevidac Mijo Krešić: »Prodje kroz Karlovac čik-masa od četiriju pukovnija, malo i veliko, mlado i staro, koji puškom kre-

Križar (novčić bana Jelačića iz g. 1849. Jedini novac s hrvatskim natpisom: »Jedan križar 1849. Z.!) Trojedna kraljevina Horvat(ska) Slav(onija) Dalm(acija)« oko hrvatskoga grba. Zasad se zna samo za 3 sačuvana primjerka

Srebrna forinta bana Jelačića iz g. 1848. Natpis: »Pod banom Josipom Jelačićem Bužimskim 1848. / Uspomena narodjenja jugoslavjanske slobode«. A: glava banova. B: ilirski grb, polumjesec sa zvijezdom.

menjačom, koji toljagom, koji u gaćah, koji bez opanaka, gladni kao vući u gori, da se istom kod Drave organiziraju«. Jelačić je uvjeren, da je došao dan slobode, on kuje u Zagrebu novce: križar, 1849. s oznakom »Z«, kovnice zagrebačke, gdje je na naleđu grb hrvatsko-slavonsko-dalmatinski s natpisom: »Trojedna Kraljevina Horvatska, Slavonija i Dalmacija«. Samo su tri komada toga novca ostala sačuvana do danas... To je opet nakon stoljeća prvi puta, da se vidi oznake kovnice novca ultra Dravam, gdje su sredovječni bani kovali svoje »banovce«. Više se komada sačuvalo od srebrene forinte bana Jelačića, koja nosi lik banov, oko njega napis: »Pod banom Josipom Jelačićem Bužimskim — 1848. —, a na naleđu značajni ilirski grb, polumjesec sa zvijezdom, te napis: »Uspomena narodjenja jugoslavjanske slobode«. Jelačić je poslije svega, što se dogodilo, napose poslije pada Klemensa Metternicha, zloduha stare Austrije, vjerovao u realnost fantoma, da je već nemoguće pomisliti na drugačiju strukturu Austrije, no takove, koja bi sastojala od federacije slobodnih državnih jedinica u skupnom okviru države. Vjerovao, a ne znao bolan, da je u Austriji Klemens Metternich vječan, zvao se kako mu drago, ne imao ni malenoga dijela državničke vještine staroga Klemensa. I taj će Jelačićev fantom postati potpunom realnošću u proklamaciji Karla, posljednjega cara i kralja, u proklamaciji od 16. listopada 1918. No ako je Jelačićev fantom došao prerano, Karlov je došao prekasno, pa ga je »Narodno Vijeće« u Zagrebu već tri dana kasnije otklonilo. A stari je Metternich po volji sudbine preživio za par tjedana i samo ga bana Jelačića: simbolička potvrda gore rečene tvrdnje...

Jelačić pođe sa svojim četama pod hrvatskim zastavama u boj, s druge strane podiglo i 20.000 Srba protiv Magjara. Već za marša nestade hrvatskih zastava i zamjeniše ih crnožuti barjaci... Junački otpor Magjara nije još daleko bio svladan, već na preuzetnu vijest Windischgraetza nakon poraza Magjara kod Jegra 26. i 27. II. 1849., da su butovne horde uništene, osvane oktroirani ustav od 4. III. 1849. Schwarzenberg je dolično

Karta Hrvatske i Slavonije u doba franciskojosefinskog apsolutizma (do g. 1861.). Prema mapi tt. Perthes, Gotha 1858. Najveći dio teritorija pripada t. zv. Vojnoj Krajini (Granici) naprama Turskoj. Ta je institucija trajala tako do g. 1873. Istočni dio Srijema pripadao je do g. 1861. Srpskoj Vojvodini.

zamijenio Metternicha. Tu se još nekako stidljivo govori, da će biti zajamčena ravnopravnost svih naroda i jezika u Ugarskoj...

Ali ni to nije bilo dosta »državnicima« u Beču. Već 10. IV. 1851. piše Corberon iz Januševca hanoverskom kralju: »Beč je na zlu putu. Ministarstvo ruši sve i zamijenjuje stare uredbe novima i neprikladnima. Vlada sanja o tome, kako bi se austrijska monarhija posvema stopila s njemačkom uz uvjet, da dobije nekakovo nametnuto prvenstvo, koje neće naravnim načinom podnositi ostali vladari saveza. Ministarstvo čini svašta, čim ubija ljubav naprama vladaru u narodu... Proti banu kuju se spletke, ugled mu se ruši, vlast oduzimlje«.

Sve je to bilo istina. 31. prosinca 1851. donosi patent carev, kojim se osuđuje oktroirani ustav od 4. III. 1849., pa se uvodi potpuna germanizacija i centralizacija. Tako je Austrija skrenula jasno putem k propasti, skrenula je u XVIII. stoljeće: u doba cara Josipa II.: nije ništa naučila, skrenula unatrag mjesto unapred! (V. »Vienac« 1880. str. 643.).

I tako je to potrajalo punih devet godina, dok nije govor Napoleona III. austrijskom poslaniku Hübneru 1. siječnja 1859. navijestio svijetu, da se tiranskoj Austriji sprema udarac. »Žalim, što odnošaji prema Vašoj vladi nisu tako dobri kao u prošlosti« reče car Francuza. Trebalo je zavesti Austriju na rat s Italijom. Grof Grünne, šef carske vojne kancelarije, onaj isti, koga je javno mnijenje označivalo ubojicom bana Jelačića, jer se znalo za strašni jaz, koji je postojao između te dvije prirode, nagovori Franju Josipa na ratni navještaj. Baš kao decenije kasnije! Došlo je do bitke kod Magente, gdje je 4. lipnja došlo i do poraza austrijske vojske pod Gyulajem. A kad je sam Franjo Josip preuzeo vrhovnu komandu, stiže ga još ljući poraz 24. lipnja 1859. kod Solferina. Ove batine osvijeste na čas Austriju: sa danom solferinske bitke svršilo je najgnjusnije doba austrijske povijesti, doba apsolutizma.

Jelačić nije dočekao te dane, on je već 19. svibnja 1859. zaklopio oči za uvijek. A bilo bi pravično, da je on doživio osvetu sudbine, on koji je

Zagrebački »Passir-Schein« iz g. 1858. Bez takove legitimacije nije se u doba apsolutizma, moglo ni u Sesvete

zamirući prijatelju Neustaedteru priznao: »... mene je ubila austrijska vlada. Ali ja sam sve zaboravio. Ja se nikad u svom životu nisam nikome osvećivao...« (Odmazda je zapravo došla tek g. 1918.)

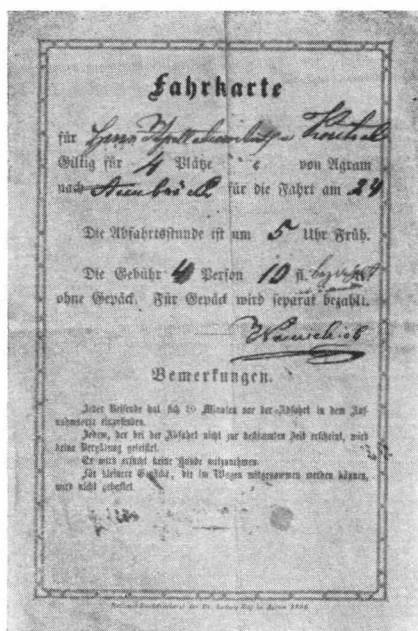
Vjeran prikaz onoga vremena ostavio nam je Mirko Bogović u svojoj danas već rijetkoj knjizi: »Politische Rückblicke im Bezug auf Kroatien« (Agram 1861.), a život hrvatske književnosti onoga vremena prikazao je dr. Nikola Andrić u djelu: »Pod apsolutizmom« (Zagreb 1906.).

Tako je ta »državnička mudrost« od Schwarzenberga i Bacha sve tamo do grofa Berchtolda i Buriana vodila u nas preko takozvane nagodbe, što u biti nije bila ništa drugo no potpuna pobjeda Magjara od g. 1848., pa do prvoga hitca Luke Jukića i do daleko glasnijega hitca Gavrila Principa! Sve je to razdoblje bilo nekakav intermezzo, koji je svršio s infernalnom eksplozijom. A uspjeh te svoje akcije mogla je austrougarska diplomacija pripisati onoj svojoj glavnoj reguli: »Man muss alle Nationen in woltemperierter Unzufriedenheit erhalten«, i još više: u onom potpunom nehajstvu za svaki glas naroda. Pa to i nije moglo drukčije biti, kad se u onako osjetljivom organizmu, kakov je posvuda vojska, smatrao narodni jezik, ma baš svaki osim njemačkoga tek kao »Mannschaftsprache«.

Gledajući kartu Hrvatske i Slavonije u doba apsolutizma vidimo: gotovo dvije trećine, šrafama označeno, bila je Vojna Krajina. Bezbrojne peticije za utjelovljenjem Krajine u Provincijal bile su uzaludne. A što je zapravo značila Krajina? Ta to nije bilo ništa drugo do jedna velika kasarna, u kojoj je svaki deveti (9), u ratu svaki šesti (6) muškarac nosio oružje, dok je u drugima zemljama te vayne države tek svaki 142 (stočeterdeset i drugi) muškarac bio vojnik. Da, kad je konačno izašao carski ukaz o potpunom utjelovljenju Krajine u god. 1873. oklijevali su s provedbom toga ukaza sve do g. 1881., oklijevali su kao gladan na pjevanje, pa se morao još jedan manifest izdati, dok je konačno Krajina prisajedinjena svojoj materi zemlji. No to je poslužilo još barem k tomu te su maknuli i bana Ivana Mažuranića. I da nije bilo poštenoga vojnika baruna Molinaryja, postale bi sve krajiške šume dobro magjarskoga erara. Ovako je tek premilostivo oteta samo polovica, dok su drugom polovicom »odštećeni« Magjari, jer su skinuli krunu rodu Habsburškomu i zakopali je tamo negdje kod Oršove.

Onaj na priloženoj skici bijelo označeni ostatak bila je »Hrvatska i Slavonija«, dakako bez onoga dijela Srijema, koji je 1849. pripao Srpskoj

Vozna karta za putovanje poštanskim
kolima (od Zagreba do Zidanoga Mosta)
1856.

Vojvodini, pa se je taj dio onoga dijela Srijema, koji je 1849. pripao Srpskoj Vojvodini, pa se je taj dio zemlje pretvorio g. 1850. u nekakove novo formirane tobožnje županije sa c. kr. velikim županima na čelu. Domala nestade banske vlade, a zemlju razdijele u okružja sa k. u k. Kreisvorsteherima, a vlada posta k. u k. Statthalterei sa banom na čelu, koji je zapravo tek ime zadržao, a u biti je postao k. u k. Statthalter, kako se u tadašnjim šematizmima i označivalo. Na sva važnija mjesta dođoše kojekakovi tuđinci, i ponijemčeni Slovenci: imena Jarc i Premru ostat će u grdnoj uspomeni Hrvatima za uvijek. Nije bilo dosta, da je ona očupana

dvoglava ptica s krunom sjela na mjesto ilirskoga grba na čelo »Narodnih Novina«, i redaktor Gaj postade plaćeni činovnik vlade. Izmisliše i nekakove nove zastave, napose za Hrvatsku, napose za Slavoniju (za koje sada već odavno nitko i ne zna). I kad se te čeljadi nakupilo, kad su osvanuli čudni »Hofrati« iz samooga Beča, koji nisu ni pojma imali o narodu, kojem su došli, koji su imali samo jedan cilj: dodvoriti se prema gore revnošću službe — tada poče to novo, njemačko uredovanje.

Baš je te blažene godine 1850. boravio u Zagrebu znameniti njemački pjesnik Christian Hebbel, koji je u svojim »Reiseindrücke« od 9. srpnja ostavio opis tadašnjega Zagreba. Opis je naprosto neistinit i najblaže rečeno: infaman. On vidi samo prljave ulice i loše hranjene loše odjevene ljude u glavnom gradu zemlje, koja je pred dvije godine poslala do 140.000 ljudi na bojište za bečkoga vladara, od kojih devet hiljada nije više doma vidjelo. On vidi svuda mržnju na sve njemačko, ali ne će da pita, odakle ta mržnja. On se licemjerno previja, kao da nikome nikada ni na um nije pala kakova germanizacija, koju drži nemogućom. Ali vidi on i obilje plodne zemlje, koja nije dakako ni mogla biti valjano obrađena, pa pokazuje na prenapućenu prusku Šlesku i govori o potrebi organizirane seobe naroda, jer da će neorganizovana i sama doći, pa poplaviti civilizaciju...! Pa kad bi ovaj dragocjeno iskreni opis bio istinit, eh i onda možemo biti mirni i ponosni sada nakon osamdeset godina.

Posljedica te nove uprave bila je nečuvena špijunaža, posvemašnja demoralizacija i korupcija; denuncijacije ispunjale su cijele regale, a najveći se je dio ticao bana Jelačića. Sigurnost je bila tolika, da ni u svojoj sobi nisi više bio siguran usprkos vojske žandara. Tada je padala kiša naredaba, patenata, ukaza svake vrste, koji su dokazivali posvemašnju nesposobnost uprave, a ne rijetko je protuferman stigao prije nego sama prvotna odredba. Glavna je svrha bila:

izmusti što se više daje, pa ukloniti jezik narodni. Nije se žacalo nikakovih sretstava, da se taj cilj postigne. Porezi su bili pravednije raspodijeljeni, pa su doista donijeli velike svote u državnu blagajnu, ali se tako gospodarilo, da je država bila uvijek u stisci, njeni papiri imali su tako malo vrijednosti, da je svaki osiromašio, koji bi ih morao primati. Pa tako vidimo, kako u Zagrebu nestaje naglo plemstva, jer su državne rasteretnice veoma malo vrijedile. Velika finansijska sgrada u gornjem gradu bila je dom grofa Franje Draškovića, ta je već g. 1851. pripala finansiji kao uredska sgrada. Današnji dom Jelačića u Demetrovoj ulici bio je dom grofa Ivana Draškovića, koji je u prijašnjoj epohi taj dvor dogradio, prizidavši prekrasni portik. A tada je već dospio u ruke Kiepacha, koji su ga prodali banovom bratu nezaboravnom Gjuri Jelačiću. Pomalo nestade i Oršića i Sermaža i Paravića i Nugenta i sviiju, koji su podavali vrijedne radenike i prave patriote . . . Nu nije to bilo najgore.

Trebalo je »urediti« školstvo. Narodu, koji je tek progovorio svojim jezikom podali su šablone bečke škole. Nitko ne će ustvrditi, da bi Thunova reforma bila rđava, ali je njeno narivavanje i besmisleno provođenje učinilo sve to bezvrijednim, da štetnim i suvišnim. Nisu bile škole za odgoj ljudi, već za odgoj činovništva, toga novoga, najvažnijega faktora u svakoj apsolutističkoj eri. Najprije se počelo odozgo. Još nije ni ukinut oktroirani ustav od 4. III. 1849., a već se dokida 1850. stara akademija i stvara nova c. kr. pravoslavna akademija, gdje će se po patentu od 2. X. 1855. br. 15.162-939. poučavati njemačkim jezikom. Usprkos sviiju potvrda i sviiju obećanja, da će se čuvati narodni jezik donosi »previšnje pismo« od 9. XII. 1854. naređenje, da se u gornje razrede gimnazija uvađa njemački jezik kao naukovni. A nije čudo, da su poturice razni Jarci i Premru-i uveli samosvojno njemački i u donje razrede. Svatko sebi može smisliti, kako je u takovo vrijeme bilo mladoj hrvatskoj književnosti, a još su u naponu snage živjeli ilirski pjesnici i pisci; Mažuranić, pjesnik »Osmana« i »Smrti Smail age Čengijića« zamuknuo za uvijek i postao državni odvjetnik, pa morao doživjeti, da je zbog njegove tužbe Mirko Bogović i Ivan Filipović selio u tamnicu s negvama za jednu pjesmicu u »Nevenu« štono ju je napisao Filipović. Njena »najteža« strofa glasila je:

Nije vrijeme sad zdvojenju,
što nij bilo to će biti,
Pravda mora pobijediti,
Ma svi vrazi prot njoj stali!

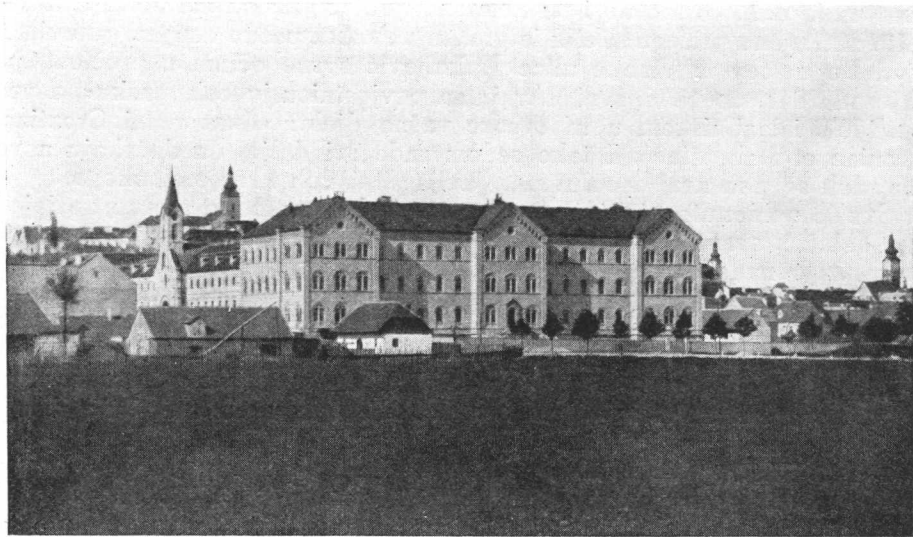
I zato dobi svaki od njih po dvije godine tamnice, ne od zagrebačkih sudova, koji su obojicu u obje instance riješili, već od vrhovnoga suda u Beču! Ali Bogovića nisu slomili, njega, koji je g. 1845. na Markovom Trgu prvi povukao sablju, da prodre kordon vojske nakon sramotno obavljene »reštauracije«. U negvama je pol godine čamio i pisao dramu: »Stjepan posljednji kralj bosanski«, pa je nastavio radom do kraja svoga dugoga života. A da se je on konačno pridružio unionistima, mora se požaliti, ali je razumljivo: on je osjetio najjače, što to znači: »kaiserl. königl. oesterreichische Justizpflege«, koja se baš u to doba spremala, da donese cio niz zakona i zakonika u tada »savremenom duhu«. On je naime vjerovao u fantom mogućnosti poštene saradnje Magjara s Hrvatima.

Ali »Neven« nije uvenuo još dužo: tek na Božić g. 1858. shrva ga mraz. Nu niti književnosti ne dotuče c. kr. dvoglavi orao, ma da je još 27. IV. 1850. razjuren »Čitaonica«, mati tolikih kulturnih tečevina. Rodili se i novi, pravi pjesnici. Luka Botić je najjači individualitet među

njima, pa je dakako morao i on konačno podleći, ne htijući položiti nezakonito zatraženu prisegu. Velik je dio književnika pošao drugim putevima: susjed Bogovićev iz Visoke ulice Kukuljević svrne očima u prošlost, pa izdaje od 1851. do 1876. svoj »Arkiv za povjestnicu jugoslavensku«, a već 1861./1862. izlazi tiskom u tri sveske važno djelo: »Jura regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae«. I tako redom rade svi dalje, da dočekaju novo doba, dok se pod kraj apsolutizma javlja silni duh Franje Račkoga.

Sve je pomenute atentate na sve što je bilo narodno morao doživjeti i ban Jelačić, svakako najtragičniji lik novije hrvatske historije. Ostao je banom, da očuva fikciju, da je on od cijeloga naroda odabran ban hrvatski, nadajući se, da će mnogo zlo moći otkloniti i ublažiti. Već je g. 1850. na njegov nagovor kralj privolio, da se zagrebačka biskupija podigne na nadbiskupiju; papa Pio IX. pristao je na to g. 1852., a 8. V. 1853. ušao je Haulik kao nadbiskup svečano u svoju nadbiskupsku crkvu, pa je prestala svaka veza sa nadbiskupijom u Kaloči (tek je do najnovijega vremena ova ostala druga instanca u ženidbenim parnicama.) Te je godine 1850. ujedinjen Zagreb u jednu općinu, da bude u borbi jači, a zahvalno zastupstvo nazove Harmicu Jelačićevim trgom. Još g. 1854. 30. XII. pod br. 2881. / Pr. izdaje Jelačić energičan nalog pretstojnicima ureda, da čuvaju jezik narodni, ali malo je zato hajala austrijska činovnička kasta, koja je svoje mišljenje razotkrila u glasovitom pismu baruna Jos. Haertla, županijskog komisara od 20. VII. 1856. svojim potčinjenima. Iz toga se pisma moraju barem ovi pasusi dobro zapamtiti za sva vremena: »Die Intelligenz ist der Kern des Staates und die Nation ist nichts! Schliessen sich Ew. Wolgeboren dem durch unseren Monarchen und unsere Regierung vorgestecktem Prinzip der Ausrottung oder wenigstens Schwächung aller Nationalitäten, ausser der deutschen an, und ich stehe für alles gute.... Die Einführung der deutschen Sprache trage ich Ew. Wolgeboren somit auf, wogegen sich Ew. Wolgeboren alle Unannemlichkeiten zuzuschreiben haben werden, falls Ew. Wolgeboren weiterhin sich beifallen liessen, das Interesse der Regierung dem Interesse Ihrer Nation unterzuordnen, deren Sprache, als verhasst, ich göttlob gar nicht verstehe«. I taj je izrod postao dapače za neko vrijeme voditelj poslova zagrebačkoga poglavarstva! Šteta, da to pismo nije mogao pročitati Friedrich Hebbel, možda bi ipak vjerovao u postojanje germanizatorskih težnja u Hrvatskoj. Nu to je tek ispovijed jednoga od one klateži, što je usrećila Hrvatsku, vidi se malo neoprezna, ali baš iskrena. Zato su morali naši domaći sinovi seliti kojekuda, čim bi na njih pala i najmanja sumnja »nepouzdanosti« pa je tako i Adolfo Veber-Tkalčević već bio određen za službu u mračnom tirolskom Brixenu. I tako bezbroj drugih.

Zanimljivo je saznati, kakova su u tom razdoblju društva nastala: Katoličko djetičko društvo g. 1852., Društvo za potporu gimnazijalaca 1854., Društvo za uzdržavanje pjestovališta 1856., Društvo sv. Vinka Paulskoga 1857. i — Chebra Cadischa 1859., tako da je u svem bilo 13 društava. Sama karitativna društva. Od starijih je sve tek životarilo, osim Gospodarskoga Društva, koje je na pobudu biskupa Haulika osnovano, a najteža je situacija bila Matici Ilirskoj, koja se morala postaviti na vlastite noge otkako joj zamre roditelja »Čitaonica«. Nevolja je bila i s kazalištem, koje je na poticaj bana Jelačića dobilo 1852. dosadašnju zgradu, koju je sagradio Stanković 1834. kao zemaljsku svojinu, ali kako nije bilo još domaćih glu-

Sadašnja glavna zgrada zagrebačkog sveučilišta, sagrađena u doba apsolutizma za bolnicu, nu bila je neupotrebiva i za tu svrhu

maca, iznajmljivala se zgrada redovno njemačkim i talijanskim družinama, pa se Božović s pravom potužio, da i ova zgrada, kupljena hrvatskim novcem, mora da služi germanizaciji. Kad je Franjo Josip došao 1852. u Zagreb — a dolazio je uvijek, da vidi uspjeh svojih novih pothvata, — čuo je hrvatski pozdrav i — talijansku operu! Kakovo je stanje bilo na izmaku apsolutističkoga doba pokazuje i činjenica, da je g. 1860. čak magjarsko društvo Stj. Reszlera bilo primljeno sa simpatijom...

Zagreb bana Jelačića ostao je opsegom gotovo jednak Zagrebu u ilirsko doba: ono, što se u tridesetim godinama gradilo, sagrađeno je na starom teritoriju, a bilo je dosta toga za vrijeme glavne djelatnosti ponajpače Bartola Felbingera. Kasnije doba nije imalo ni vremena, ni sretstava, da išta gradi, a najmanje što monumentalno. Tek je jedna jedina građevina apsolutističkoga doba nastala kao dokument njene bezglavosti i rastrošnosti: zgrada, koja danas služi kao sveučilišna zgrada na Trgu Kralja Aleksandra. Centralistička vlada dala je u Zagrebu sagrađiti tu zgradu iz zemaljskih dohodaka, pa kad ovi nisu dotekli, iz založenih zemaljskih fondova. Ta ogromna zgrada bila je namijenjena za bolnicu, za koju je do g. 1856. potrošeno 345.155 forinta. A kad je konačno bila dovršena, i uspjehom dobrotvorne lutrije uređena, pokazalo se, da je za bolnicu posve nepodesna, pa je ostajala prazna sve do g. 1868., kad je pretvorena u — tvornicu duhana. Badava su je nudali na sve strane, županija je smjesta otkloni, tako da se je mogla kadšto za ukonačivanje vojske upotrebljavati. Sam ministar unutrašnjih poslova grof Goluchowski priznao je, da je zgrada posve nevaljala i za ondašnje prilike daleko prevelika... G. 1864. poslužila je za prvu zagrebačku izložbu. Napokon se ta zgrada uredila ipak za tvornicu duhana (1868.—1882.), a poslije postade glavna sveučilišna zgrada. U isto je doba (1856.) vojska sagrađila za bolnicu veliku dvorišnu zgradu u nekadašnjoj vojarni u Vlaškoj ulici, sve to u tobožnjem neoromanskom slogu. 1852/3. uređeno je ko-

Tlocrt Zagreba 1853./1854. Izrezak izvrsne karte Zagreba i okolice s prvim točnim nacrtom grada

načno Strossmayerovo šetalište, za onda još Južna promenada, a u julu 1852. porušen je četverostrani toranj na zapadnoj strani, dok je 1857. dobio toranj uz Dverce onu formu, koju je u bitnom do danas zadržao. Kad je 1859. otvorena realka, našla je i ona mjesto na Griču u zgradi nekadašnjem vlasništvu prof. Lj. Jelačića. 1862. je ta zgrada pregrađena, a danas služi za razne institute i kancelarije banskoga stola. Od privatnih je zgrada toga vremena spomena vrijedna i ona kuća na uglu nekadašnje Pivarske i Demetrove ulice iz 1854. gdje se još zapažaju tragovi sloga prijašnje epohe, ali ornament je već sićušni ornament svoga vremena.

Među prave tečevine onih dana spada izmjera zemlje za katastar, a toj izmjeri moramo pripisati postanak prve, izvrsne karte Zagreba i okolice, štampane g. 1853./4. u Beču. Karta je i bojadisana, a sačuvala je i nazivlje, koje se već dijelom i izgubilo. Dakako, da je i tu sve, što god se dalo, ponijemčeno. I ulice su tada u Zagrebu imale njemačke napise u četverostranim zidnim udubinama, od kojih se sačuvali do danas kod Kapucinskih stuba: Kapuzinerstiege, pa napis kod Kamenitih vratiju i u nekadašnjoj Vijećničkoj ulici. Prema pricrtanoj tabeli imao je tada Zagreb (sa pripadajućim selima) 15.114 stanovnika i 1405 kuća.

Prođemo li tim Jelačićevim Zagrebom, počevši s Markova Trga, naći ćemo taj trg onakav, kako ga pokazuje slika iz g. 1846., kad je to bio jedini centar grada sa svim glavnim trgovinama, kafanama itd. i u bitnom jednak onom trgu, što ga pokazuje fotografija iz 1863./4. Onda je stajao tamo pred Markovom crkvom (koja je nakon restauracije Schmidt-Bolléove od 1875. do 1882. dobila novo, barbarsko lice) lijep stup Marijin, koji je porušen g. 1869., da se tamo postavi vodoskok u počast kralja, koji je tada opet posjetio Zagreb, da vidi uspjeh svoje veličajne nagodbe: tomu skladnom stupu zameo se svaki trag, tek su od njega ostali iz podnožja kame-

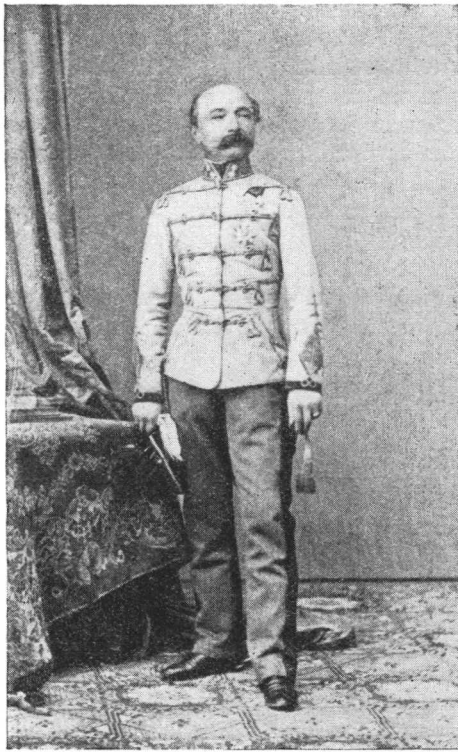
novi, za koje je tradicija počela tvrditi, da su ostaci — Gupčevoga prijestolja! Nu i ti su kamenovi maknuti sa svog prvotnoga mjesta. Banski su dvori imali lijevo od sadašnjega ulaza još jedan portal prema Markovom trgu, dok se od drugoga velikoga ulaza u Kazališnoj ulici vidi i sada okvir. Stari teatar prešao je poslije 1895. u posjed grada, pa je veoma pregrađen: na sjeveru je podignut sprat na nekadašnjoj Feričevoj kući, iz koje je g. 1845. pao onaj kobni hitac, a kasnije je bila to dugo godina zgrada zemaljske blagajne; susjedna je kuća, kasnije barona Dragojla Kušlana, g. 1864. izgrađena kao dvokatnica, a župni je dvor sasvim pregrađen u vrijeme župnika Boroše. Stara županijska zgrada opravljena po nacrtima Felbingerovima u četrdesetim godinama, pa je služila kao sabornica, a god. 1907.—1910. pregrađena je sa susjednom Županovom kućom, gdje je nekad bila glasovita kafana »Fortuna« i sa Kulmerovom kućom, pa sklopom onih kuća Kamene i Opatičke ulice u onu sadašnju ogromnu kasarnu za vladine urede. Od drugih se ulica izmijenio tek neznatno izgled Opatičke ulice, Demetrove, Mesničke (do nekadašnje Lovačke ulice); prilično se promijenila Mletačka, a ponajviše Jurjevska ulica. Sjevernih je vrata kod sadašnjega Vrazovoga šetališta nestalo već g. 1837./8., kad je Matija Pallain sagradio danas zapuštenu i iznakaženu »Pallainovku«, a 1848. pala su Mesnička vrata, dok je Kaptol tada još zadržao i Sjeverna i Južna: kroz ova polazio je sprovod bana Jelačića 26. maja 1859., da mu mrtvo tijelo nađe počinka u Novim Dvorima. Inače je Kaptol ostao do devedesetih godina gotovo nepromijenjen, Dolac je postojao čitav, a Jelačićev trg bio onakav, kako ga pokazuje fotografija od g. 1864. Vrelo Manduševac, koje je još starija generacija dobro znala, zahvaćeno je g. 1855. u zdenac, koji je dakako kasnije dobivao vodu iz vodovoda, dok ga nije konačno nestalo. Trg je bio daleko prostraniji, jer su kućice na sjevernoj strani trga, iza kojih je tekao Medveščak, bile smještene za nekoliko metara dalje prema sjeveru. Tako je ostalo i dalje do »potresnih dana«. Veze sa kasnijim Zrinjskim trgom dakako još nema. Jurišićeva, (onda Puževa ulica) tek je bila u zametku, nema još ni Gundulićeve ulice, a osim Nikolićeve i Novomarofske ulice nisu druge (Svilarska, Tesarska, Voćna itd.) mnogo značile, a i nekada važna Petrinjska prestajala je sa svojim kolibicama malo poslije današnjega Zrinjskoga Trga. Međutim, Donja je Ilica bila već dobro izgrađena, tek je u Gornjoj rano prestao niz kuća, a i Vlaška je daleko ranije prestajala, tako da je Maksimir, ili kako se onda htjelo Hauliku za volju profurtimašiti naziv »Jurjevac«, ležao daleko, daleko od grada. Tada je Haulik baš dovršio svu izgradnju Maksimira, te je još g. 1864. sagradio na mjestu »Volkstempela« svoju »gotičku« crkvicu a 1867. postavio je pri ulazu u divotpark statuu sv. Jurju, koja se kasnije odselila u grad, da se konačno sakrije tamo na današnjem Trgu Kralja Aleksandra. G. 1853. izdao je Haulik monografiju Maksimira, prekrasno opremljene litografije, koje mu je izradio Ivan Zasche (* u Gablonzu 1826., došao u Zagreb oko 1850., a † tu 1. I. 1863.). On je narisao i prvu umjetnički dotjeranu sliku Zagreba, a ostavio nam je i portrete otmjenoga svijeta onih dana. (V. »Svijet« III. 19. 1927.) Zanimljivo je, kako se je već tada trudilo, da se nekako upotrebi zgrada nekadašnjeg Amadeovoga teatra, kasnijeg magjaronskog kazina u staroj Kazališnoj, sada Demetrovoj ulici: postoje još od g. 1853. nacrti za smještaj muzeja u toj zgradi, a kasnije se pomišljalo, da se tamo smjesti Jugoslavenska Akademija, pa su već 1867. učinjeni planovi za pregradnju, do koje nije došlo, jer je zgrada služila za urede zemaljskoga računovodstva, a tek 1880. dospjele su ovamo zbirke prirodoslovnoga muzeja.

II. Zagreb od godine 1860. do 1880.

Bilo je potrebno, da se malo opširnije dozovu u pamet one godine prvoga opstanka Zagreba od njegova ujedinjenja u jedan veći grad. Taj je prvi decenij ispunjen svim mogućim užasom, ali sve to nije moglo slomiti životne snage ni gradu Zagrebu, ni narodu hrvatskom. Tada posijano zlo nije nikako iskorijenjeno, dapače, ono će donijeti ploda tek u slijedećem vremenskom razmaku, jer se osnovne ideje nisu nikako izmijenile; one se javljaju u drugim formama. Zato će i prikaz onih za razvitak Zagreba osudnih događaja moći biti daleko kraći.

Još do danas nije utvrđeno, da li je puka zloba diktirala potrebu, da se za Jelačićeva nasljednika na banskoj stolici postavi kao tuđinac omraženi grof Coronini, koji je i bez instalacije tu gospodovao preko godinu dana, sasvim u duhu apsolutizma. Pa drukčije i nije moglo biti. Nu vječna pravda stiže lagano i sigurno: na 24. juna 1859. ispremlati francuska vojska nemilosrdno austrijsku vojsku pod vodstvom samoga kralja Franje Josipa kod Solferina; bogata je Lombardija izgubljena, a silan državni dug preostao. Činilo se, da će ta nesreća Beč opametiti, ali to se pričinilo tek kratko vrijeme. Pa i ta je mala pauza dostajala, da su svi narodi odahnuli, da su se barem za čas opet sabrali. Opet se javlja manifest za manifestom, opet dokaz, da u Beču ne znaju, kojim bi putem pošli, a opet se neće od dosadašnjega odalečiti, od puta, kojem je jedina svrha: sačuvati pošto poto prijestolje staroj dinastiji. Tako je to ostalo do g. 1916., a sve druge riječi i obećanja bile su sve tek fraze. I kad ogledamo te manifeste, patente i kako se već zove ta gromila akata, onda se ukazuje ovo: 15. srpnja 1859., dakle niti mjesec dana poslije Solferina, dolazi carski manifest, u kojem kralj javlja tugaljivim tonom, da kani nevaljalu upravu i zakonodavstvo promijeniti. U kolovozu 1859. odlazi otac apsolutizma u Rim za poslanika na papinskom dvoru. Poljski velikaš grof Agenor Goluchowski postaje ministar. Već su se u g. 1860. opet malo ohrabрили, pa 5. ožujka 1860. dolazi kraljevski patent o sazivu staroga carevinskoga vijeća, pojačanoga sa 38 novih članova iz cijele države. To se pojačano vijeće i sastalo, Strossmayer i Vranicani oštro su zastupali Hrvatsku, Borelli Dalmaciju. 29. IX. 1860. primi kralj to pojačano vijeće u oprosnu audijenciju: zaključeno je velikom većinom, da se Austrija preuredi federalistički, i zato se to — nije izvelo.

U to se vrijeme dogodile bitne promjene u Hrvatskoj — »u privremenom svojstvu«. Za bana dođe barun Josip Šokčević, rođeni vinkovčanin, u duši dobar čovjek. kako ga i slika prikazuje. Beču je prijalo u taj čas, da se Šokčević malo poigra Jelačića, izgovorivši jednaku zakletvu kod instalacije kao ban Jelačić. Znao je Beč, koliko će se od toga ostvariti. Svakako je Šokčević odmah u urede i škole uveo hrvatski jezik, a grb što ga je Premru skinuo sa akademije g. 1857. povraćen je opet onamo. Ona rpa tuđinskih slugana što ih je apsolutizam dopremio u Hrvatsku, odseli iz Hrvatske za uvijek. 1. listopada 1860. osvane novi hrvatski list »Pozor«, oko kojega se skupilo sve, što je tada valjalo. Osnivač mu je zagrebački odvjetnik dr. Eduard Vrbančić. Povijest je toga lista, koji pod imenom »Obzor« i danas postoji, povijest kalvarije hrvatskoga novinstva, a uz tiskovni zakon od 27. V. 1852., koji je tek 14. V. 1871. za banovanja K. Bedekovića ublažen, upravo smjelo poduzeće. »Pozor« se morade godine 1867. pred nasiljem Rauchovim sklonuti u Beč, gdje je dobio ime: »Novi Pozor«, a kad mu bude poštanska otprema oduzeta, odseli

Dva svijeta : ban Josip Šokčević (1860.—1867.) i Levin barun Rauch (1867.—1871.) najprije banske časti namjestnik a poslije ban

1. IX. 1867. u Vojni Sisak kao »Zatočnik«, da tu otkrije svu prljavštinu Levina Raucha, i to ga s banske stolice sruši. Nu i »Zatočnik« izgibe, da se javi odmah kao »Branik«, dok se opet ne povrati u Zagreb pod starim imenom »Pozora«.

20. IX. 1860. osvane »Oktobarska Diploma«, kojom se narodima »vraćaju ustavi«, tek jako krnje i 24. XI. 1860. zbude se onaj odlučni događaj u starom teatru, kad su djaci kod prestave »Petar Szapary« odagnali za uvijek germanizatorsko njemačko kazalište. A dva dana kasnije 26. XI sastaje se kod bana Šokčevića banska konferencija, koja zatraži da se hrvatski jezik uvede posvuda kao službeni, da se pripoji Dalmacija, te osnuje u Beču hrvatska dvorska kancelarija poput ugarske, te domaći sin postavi za kancelara. To se tek dijelom ispunilo: 5. XII. 1860. nastade Hrvatsko-slavonski dvorski dikasterij, a 27. XII. postade mu Ivan Mažuranić predsjednikom. 10. XII. 1860. progovori Strossmajer o potrebi osnutka Jugoslavenske akademije i položi 50.000 forinta. 5. I. 1861. budu imenovani veliki župani za svih sedam županija, obnovljenih u opsegu od g. 1861., ali već se pokazivao novi smjer: Međumurje bude naprosto vraćeno Mađarima, a Srpske Vojvodine nestade nakon dvanajstgodišnjega opstanka. . . Već je pod kraj 1860. zasjeo u Beču mjesto Goluchowskoga novi ministar Schmerling. C. kr. namjestništvo u Zagrebu pretvori se od 14. III.

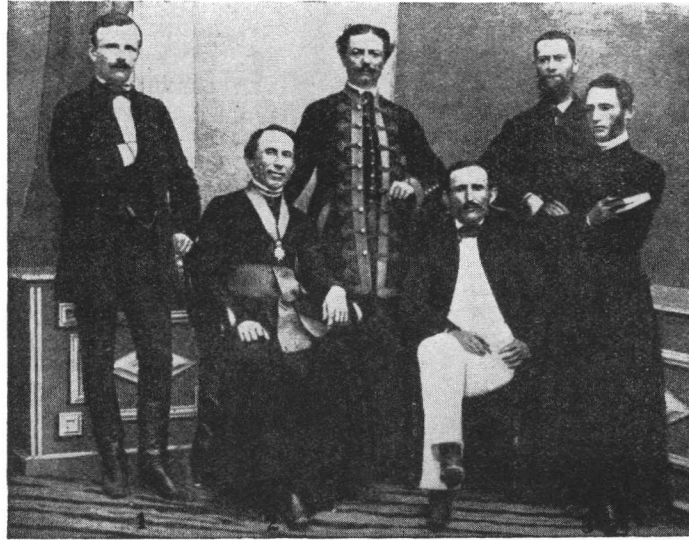
Ivan Mažuranić (oko g. 1861.)

1861. u »kr. namjestničko vieće«, a dikasterij 3. II. 1862. u »kr. dvorsku kancelariju«, pa je Ivan Mažuranić postao kancelarom. 30. VI. 1862. dobi Hrvatska vlastito vrhovno sudište: stol sedmorice u Zagrebu, dok je prije postojao vrhovni sud u Beču, baš onaj, koji je, »štiteći pravdu« osudio g. 1852. Mirka Bogovića i Ivana Filipovića na 2 godine tamnice u negvama. Opet se htjelo natrag k onom starom receptu centralizma, koji je uvijek doživio potpuni slom, pokopavši i ono, što je bez sumnje bilo dobro i za život sposobno. A tako je bilo i ovaj puta; tek je ovaj puta bila propast centralizma konačna i dovela državu do stanja, koje ju je samo osudilo na propast.

Važni hrvatski sabor od g. 1861. sastao se 15. travnja 1861. Na 28. svibnja dođu i krajiški zastupnici, da sudjeluju kod rasprave o novom uređenju odnosa prema državi. Dalmacije nije bilo. Sastali se najbolji ljudi i najbistrije glave, stvorilo se bezbroj važnih zakona, stvoren je glasoviti čl. 42.,

koji bi bio mogao poslužiti za osnovicu pravične nagodbe, primorana je kruna, da su hrvatskom saboru dostavljeni abdikacionalni akti Ferdinanda I. i nadvojvode Franje Karla, ali kad se sabor odlučio, da otkloni sudjelovanje u centralističkom bečkom parlamentu, kad je Beč osjetio, da postoji ona zlokobna stara horvatszko-ugerszka, vulgo magjaronaska stranka, koja bi se dala izrabiti protiv Hrvata u danom času — bude sabor od g. 1861. raspušten.

Schmerlingovo je djelo »februarski patent« od 26. II. 1861. izdan dakle nekako četiri mjeseca iza oktobarske diplome, tobože kao njen komentar, a kad se točnije ogleda zapravo suzivanje svega tamo dano i skretanje k centralizmu, ali — posljednji puta. Uza sve nemilosrdne udarce nije Franjo Josip nikako htio zaboraviti, da se u njegovom dvoru nalaze insignija staroga rimsko-njemačkoga carstva, nije htio pomisliti, da su ta insignija postala tek muzejalni objekti, već je sanjao još uvijek o nekom novom njemačkom carstvu, gdje će Austrija pod njegovim žezlom imati primat. On je za volju tom fantomu volio žrtvovati svoje narode, a nije bolan slutio, da će se već iduće godine pojaviti onaj jaki državnik mlade i snažne Prusije, koji će taj fantom za uvijek raspršiti, dakako, tek pošto je Franju Josipa zlorabio, nakon što mu je pomogao kod napadaja

1. Ivan Vončina, 2. Stj. Ilijašević, 3. Fr. Žuželj (ostali su nepoznati) god. 1861.

na Schleswig-Holstein, a onda mu zakrenu vratom kod Kraljičina Graca, dvije godine kasnije. Tako se skrenulo od federativnoga uređenja države, koje je i za Slavene i konačno za samu državu moglo značiti spas, k centralističkom sastavu, koji je u prilog lih Nijemcima, a završilo je dualizmom, pobjedom Magjara. Istina je, da je nakon posvemašnjega neuspjeha Schmerling otišao, a 27. srpnja došao grof Belcredi, pa je 20. kolovoza 1865. opet izašao jedan carski manifest, koji se može smatrati osmrtnicom februarskom patentu. Sada je opet, kao i prije redovno, bilo prekasno, da se skrene na prvotni put i — pošlo se trećim putem.

Poslije raspuštanja sabora od g. 1861. do sastanka novoga 12. novembra 1865. prošle su godine. Tada je postojala ovakova grupacija: narodna stranka sa Strossmayerom za nagodbu s Ugarskom na temelju ravnopravnosti prema čl. 42. — 1861., što ga je sastavio Mažuranić; samostalna narodna stranka, koju je vodio Mažuranić sa Kukuljevićem i Haulikom za priključak Beču (no sa Schmerlingovim odstupom izgubila je pravo opstanka), pa onda stranka prava i unionistička, vulgo magjarska stranka. Odmah se vidjelo, da se Beč priklanja Magjarima: car putuje (g. 1865.) u Peštu, gdje ga svečano dočekuju, a namjesto Mažuranića dolazi na mjesto hrvatskoga kancelara nenadano magjaron general Emil Kušević. Pa doista nije dogovaranje deputacije hrvatske s magjarskom (16. IV.—16. VI. 1866.) dovelo ni do kakvoга rezultata, jer su Magjari očito čekali na izlaz rata s Prusijom. U redovima su Prusa bili i magjarski legionari, pod Klapkom, da opravdaju geslo na kasnijem magjarskom novcu, koje smo pol stoljeća čitali: »Bizalman az ősi erényben«. Poznavajući neizvjesnost bojne sreće Magjari su u zadnji čas istakli i objavili svoje zahtjeve pod vodstvom Deakovim, dana 25. VI. 1866. Već se počeli u brzo nizati sudbonosni događaji: 24. VI. potučeni su Talijani kod Custozze, 20. VII. razbije im Tegetthoff mornaricu kod Visa. Ali poraz je bio 3. VII. 1866. kod Sadove (Kraljičinog Graca), što je

*Biskup Josip Juraj Strossmayer
g. 1868. poslije povratka iz Pariza*

skrivila nevidjavnost Franje Josipa. Car nije htio zamijeniti Benedeka, koji se spremio za vodstvo vojske u Italiji, a ni pojma nije imao o češkim krajevima, car se nije htio ni osvrnuti na posljednji zov Benedekov za primirjem, Benedek je naime vidio premoć iglenjače (Zündnadelgewehr). I taj je poraz dovršio rat i s jedne i s druge strane. Franjo Josip uzalud je žrtvovao protiv Italije, koja je poražena dobila cijelu Veneciju, a sanje o obnovljenom njemačkom carstvu pod vodstvom Habsburga pokopane su definitivno na češkim bojnim poljanama. Deputacija hrvatskoga sabora donese u Beč adresu, kojom se izjavljuje spremna na uvjetnu uniju s Austrijom, vjerujući, da će u ministra Belcredija naći pomagača, a ne znajući, da je već sve drukčije uređeno: Belcredi, koji je sebi zamislio nekaki polufederalizam odstupi, a nasljednikom mu bude, navodno po izričitoj želji Bismarckovoj — saski ministar Beust sa zadaćom, da provede dualizam. S Ugarskom je Austrija brzo gotovo sve uredila, tako, da je za 8. VI. 1867. bilo određeno krunisanje Franje Josipa za ugarsko-hrvatskog kralja u Budimu. Hrvatski sabor otklonio za tada svoje sudjelovanje i nato bude 25. V. 1867. raspušten, a uskoro preda i ban Šokčević ostavku... S krunitbom u Budimu dovršena je zapravo revolucija magjarska od g. 1848/9. s potpunom pobjedom Magjara, koji su tu državnu tvorevinu podivali sve dalje, ne puštajući više ni »ces. kr.«, već su sebi izvojštili i jaču cezuru: »ces. i kr.«! Trebalo je tek naći još »nagodbu«, kojom bi se za svoj rad nagradila. A kako je pri svem tome sam Franjo Josip postupao, zaboravljajući, da kruna stoji ili ima da stoji nad narodima i strankama, pokazuje i pismo Strossmayerovo iz Beča od 29. IV. 1867., gdje mu je car u audijenciji naložio, da ima da brani poznati magjarski program ili »mu zabranjuje u sabor«. »Ich werde gewiss auch vor Zwangsmassregeln nicht zurückschrecken«, vlastite su riječi toga cara - agitatora!

Već je Šokčević preudesio izborni red 4. XI. 1865., ali se u računu prevario. Nije on bio čovjek, koji bi mogao počinuti »oveća« djela. Zato se tražio čovjek druge prirode i našao se u osobi tada skoro pedesetgodišnjega baruna Levina Raucha de Nyek, vlastelina u Lužnici kod Zagreba, osvjeđenoga člana stare horvatszko-vugerszke stranke. Dostajat će prisposoba likova Šokčevića, u biću dobroćudnoga Šlavanca, i njegovoga nasljednika, čovjeka skrajne samosvijesti i odlučnosti, koji se neda ničim odmaknuti s puta do cilja. U oštrom pogledu i gotovo prijetećem držanju stoji tu onaj vlastelin staroga kova, koji zna zapovijedati i traži bezuslovnu pokornost, a zna biti i na svoj način popustljiv, ali — dok se to njemu sviđi. Takov je čovjek bio dorasao, da zamijeni 28. VI. 1867. kao banske časti namjesnik bana Šokčevića, koji je u nemilosti otpušten, a s opravdanom gorčinom otišao, tako da se do kraja svoga dugoga života (1890.) nije više u Hrvatsku ni navratio. Izborni red, kako ga je Šokčević bio malo izmodelovao, nije dakako dostajao: tobožnji parlamentarni režim nije podnosio istinski parlamentarizam, već je uvijek trebalo te izborne zakone pomalo prekrajati, tako da su konačno za bana Khuena postali hrvatski izbori nekakova opće poznata krilatica. Tako se u saboru od 8. I. 1868. našlo od 66 zastupnika 52 unionista, a tek 14 opozicionara. Koja depravacija prema saboru od g. 1861.! Pa kad je tih 14 opozicionara ostavilo taj tako skalupljeni sabor, ostaje Rauch sam sa svojim stadom. 30. I. budu izabrani članovi regnikolarne deputacije, koja je s ugarskom deputacijom uglavila nagodbu, a hrvatski je sabor, ili bolje ono, što se je time krstilo, prihvati 21. IX., a kralj je potvrdi 8. XII. 1868., tako, da je Nagodba uzakonjena kao zak. čl. 1. 1868. (ugarski zak. članak XXX : 1868.). Tako je završena Jelačićeva »Uspomena Narodnja Jugoslavjanske Slobode«.

Nagodba, taj eminentno nezakoniti zakon, stvoren »parlamentarno« po ruglu od parlamenta pukom silom, zakon, za koji je sam član regnikolarne deputacije grof Janković priznao, da sadržaje manje prava no su imale stare županije, već je svojom glasovitom »krpicom« — nad već potpisani zakon naljepili izmijenjen tekst zbog Rijeke — dokazivao, da je jedinstven na svijetu. Rauch u svojoj »horvatszko-vugerszkoj« ideologiji, koja se već u ilirsko doba preživjela, nije dakako vjerovao u potpunu gubavost svoga djeteta. On je vjerovao u svoju horvatszko-vugerszkiim jargonom rečenu izjavu, da: »... ja dobro znam, da Vugri nas Hrvate tak dobro trebaju, kako mi Vugre. Stari Deak to priznaje, ali oni drugi misliju, da smo mi Horvati vezda, kad sam napravil nagodbu, od njih zavisni, al sam im danas rekel, da se kruto varaju i da dok sam ja ban, u Hrvatskoj nebu nitko drugi gospodaril«. On je lijepo »gospodaril«, tjerajući po starom receptu svoje protivnike, napose profesore, a svom nedonoščetu od nagodbe postavio je g. 1870. kao nekoga pandura zakonski članak o »veleizdaji« za svakoga, tko bi se usudio u to čudo od zakona dirnuti. Ali Deaka je nestalo, nestalo je »Vugrov«, a Magjari su slabo žalili, kad je u kalu Lonjskoga polja nestalo bana Raucha. I sada daljih pedeset godina ispunja tek jedno: kršenje »Nagodbe« na svaki način i obrana protiv toga. Što su njeni braniči govorili, da je njen temelj bio dobar, tek izvedba da nije valjala, nije međutim bila istina: »nagodba« je bila u suštini truli, narinuti zakon, koji je podao svu vlast kratkovidnim magjarskim državniciima, pa je konačno cijeli svijet vidio, što znači poštivanje zakona u zemljama svete krune ugarske. Neizlječiva megalomanija Magjara zaslijepila ih je posve: u jednu su ruku podgrizali temelj monarhiji, u kojoj su stekli ničim ne

opravdani položaj, oduzimajući joj ideju, koja joj je davala pravo na opstanak, kako je to čak i sam Franjo Josip uvidio i izrekao. Niti bajuneti, na kojima se ne da trajno sjediti, niti najzgodniji geografski položaj, niti privredni obziri ne mogu spasti opstanak države, koju ne prožima i ne spaja viša ideja, do ideja nasilja. To je logika svemira, koja se ne podudara uvijek s ljudskom logikom. A magjarski su državnici svi poslije Deaka smatrali »nagodbu« tek kao pristanak kraljev, da tu smiju raditi, što ih je volja. I u tom su ostali konsekventni do posljednjega časa... Ta Magjari nisu ni u novembru 1918. vjerovali, da je istinska riječ: »Es ist dafür gesorgt, dass die Bäume nicht in den Himmel wachsen«.

Sve bi ovo bio puki pamflet, kad ne bi bila prežalosna istina, koju mora požaliti svatko, tko je upoznao magjarski narod, upoznao u radu, žalosti i radosti. Ali taj je narod zaludivan i zaluden od svojih vođa, koji su pokazali i potpuno nepoznavanje zakona, kad su se svi osim dvojice, trojice zapanjili još god. 1907., kad se u t. zv. zajedničkom saboru pročuli hrvatski govori sa nagovorom: »Visoki sabore!«, kako je to sama »nagodba« predvidjela i dopuštala.

Kako je ono g. 1852. poslije proglašenja apsolutizma došao Franjo Josip, da vidi učinak svoje državničke mudrosti, tako je i sada od 8. do 11. ožujka 1869. proboravio u Zagrebu, da se naslađuje svojim djelom, koje je »nagodba« donijela njegovom vjernom narodu. Ovaj je puta u kazalištu čuo nakon poklonstvene alegorije Zajčevu operetu: »U Meku«! Bilo je to 9. III 1869. A ovaj ga je puta pratila vjerna i ustrajna pobornica dualizma, carica i kraljica Jelisava. Zagreb je međutim nazvao svoju novu ulicu: Ulicom Marije Valerije (1868.), koja je tek nakon pedeset godina dobila ime Strossmayerovo...

Poslije provedene »nagodbe« postaje Rauch banom, 20. IV. 1869. potvrdi kralj uređenje kr. hrv. dalm. zemaljske vlade, a Zlatarović, Pogledić i Žuvić, najtjesniji saradnici Rauchovi postaju odjelni predstojnici. Još se jednom 9. rujna 1869. odigrala kao karikatura instalacija bana Raucha sa obligatnim pečenjem vola.* Nasilja se Rauchova ne umanjuje, pa baš nitko nije žalio, kad su došle teške osvade progonjenoga »Pozora«, koji se sklonio kao »Zatočnik« u Vojni Sisak, zbog više no čudnih makinacija Rauchovih u konsorciju za osušenje Lonjskoğa Polja. Na tužbu Rauchovu dođe do presude pukovnijskoga suda u Petrinji 7. I. 1871., koja riješi okrivljenike Mrazovića, Vončinu i Miškatovića, a Beč pristane na odstup Rauchov tek nakon uvida u sudske spise 26. I. 1871. Da je samo nasiljem i zloporabom moglo doći do onoga sastava Rauchova sabora pokazalo se odmah u svibnju te godine, kad je njegov nasljednik Koloman Bedeković u svibnju raspisao nove izbore: od 65 mandata dobiju narodnjaci 51, magjaroni 13, a Krapina izabere Starčevića. Manifestom od 8. VI. 1871. utjelovljena varaždinska Krajina pošalje još daljih 9 narodnjaka. I kada se taj sabor nakon ponovnog odgađanja sastao i u sjednici od 19. I. 1872. konstituirao, te Ivana Mažuranića izabrao predsjednikom, izvadi Koloman Bedeković carski reskript, kojim se sabor raspušta, jer »da ne daje garancije za uspješan rad... A u ostalom ostajemo Vam s cesarskom i kraljevskom Našom milošću blagonaklonjeni...!«

U toj se godini 1871. posljednji puta nadala prilika, da se Austrija spase od kobnoga dualizma. 5. II. 1871. došao je Hohenwart za ministra i Franjo

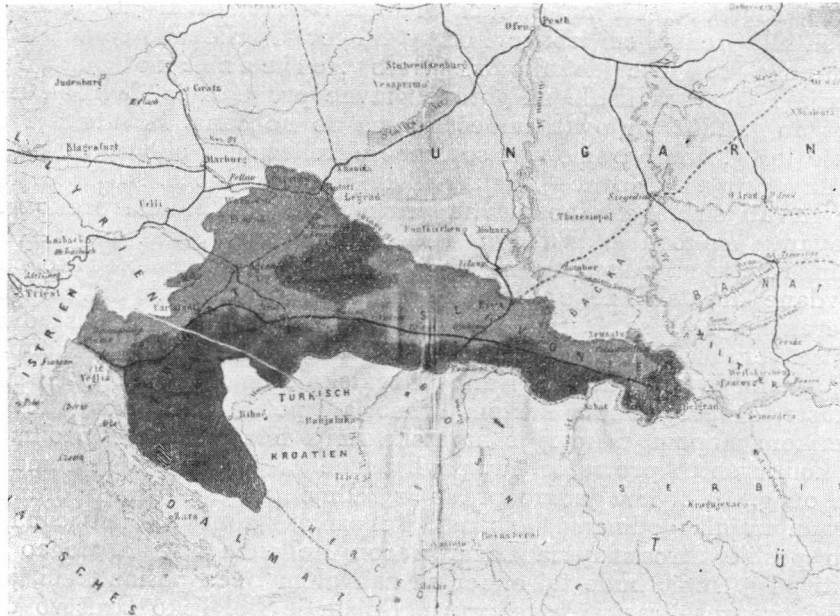
* Isp. Dr. Velimir Deželić, Posljednja banska instalacija u Zagrebu. »Narodna Starina« IV. Zagreb, 1925. str. 187.

Josip privoljuje 12. IX. na želje češke i spreman je na krunisanje u Pragu. Nijemci i Magjari rade sve, da to osujete. Prividno bez uspjeha. U to se zbilja nesretna buna u Rakovici: 8. X. 1871. pokrenuo ju je Eugen Kvaternik. Do danas nedostaje pravi tumač, koji bi taj očajnički korak protumačio, uza sve što je objelodanjeno. Ta cijela buna nije imala nikakvoga efekta osim toga, što je Andrassy mogao sasvim lako sve neprijatelje dualizma potisnuti: 30. X. 1871. pada s Hohenwartom za uvijek svaka pomisao na uredbu države na ikojem drugom temelju osim dualističkom, pada sve do onoga kobnoga 16. X. 1918., kad je kralj Karlo IV. objavio svojim narodima federativno uređenje države. Njegov mu je ministar odvratio: »Majestät, zu spät«!

Nasljednika Bedekovičeva, Vakanovića, banske časti namjestnika (1872.—1873.) nije poslužila bolja sreća u izborima od njegovoga predšasnika, ma da je našao pomagača u starom zloduhu Rauchu, koji ga je uputio, da izigra pobjednicu narodnu stranku tako, da pozove u sabor viriliste. Tako je konačno došlo do revizije nagodbe, koja u bitnom nije značila ništa, pa je 5. IX. 1873. ta tobožnja revizija prihvaćena. Vakanović morade otići. Nije mogao postati banom.

20. IX. 1873. sjeda na stolicu hrvatskih banova zapravo posljednji hrvatski ban: Ivan Mažuranić. Bez instalacije, bez pečenja vola. I u njegovom životu i radu ima neprijatnosti i mnogo toga skrivio je Beč... Ali za svoga banovanja ban je Mažuranić odagnao svaku sjenu, koja je zasjenjivala uspomenu na kancelara Mažuranića. 20. IX. 1873. sjeda on, ne baš po želji Magjara, na bansku stolicu, otvara sveučilište 1874., ali odmah dopunjuje rad Strossmayerov svojim zakonom o pučkim školama 1874. Već slijedeće godine 14. I. 1875. nastaje »zakon o slobodi sastanka«, te se godine ustanovljuje statistički ured, dobiva sankciju zakona »o porabi tiska«, i tu se uvada porota. Zakon od 15. XI. 1875. »o ustrojstvu političke uprave« donese onu razdiobu na podžupanije, te odijeli sudstvo od uprave posvema, dok je neodvisnost sudaca bila osigurana »zakonom o vlasti sudackoj«. Zakonski je Mažuranić uređio odgovornost bana i njegova zamjenika pred »kraljevinskim sudom«. Pobrinuo se za seljačke zadruge, uređio zemaljsko zdravstveno vijeće. Za njegovoga je banovanja sagrađen sudbeni stol u Zagrebu, ženska kaznionica, proširena kaznionica u Lepoglavi i podignut naš prvi zavod za umobolne u Stenjevcu. Vidio se jasno smjer njegova nastojanja: dati narodu mogućnost za uspješnu političku borbu i održanje, te ga učiniti sudionikom sviju modernih humanih tekovina. »Pešta« to dakako nije mogla mirno gledati, i naumice su se odugovlačile rasprave pri obnovi finansijalne nagodbe. Kralj nije htio, da utjelovi već razvojačenu Krajinu, a 21. II. 1880. prestaje Mažuranić banovati; na polasku nije dobio s »previšnjega mjesta« ma ni najmanje priznanje.

Ja mislim, da nije nitko bolje ocrtao Mažuranića do dra. Jovana Subotića, koji u svojoj autobiografiji (III. 195.) veli, govoreći o napadajima liberala na Mažuranića: »Krivili su ga, sumnjicali i osudjivali žestoko... i taj je čovek sedeo na svom mestu u centru, u drugoj klupi, kao da je od kamena. Nije se maknuo na svom mestu, nije se namrštio, nije pokazao znaka da ga to dira, ljuti ili jedi, nije glavom drmnuo, ni okom ni na desno ili levo pogledao, nije usta otvorio, nije glasa od sebe dao. Čovjek živ ali od pravog kamena. Tako je to trajalo iz dana u dan kroz više nedelja... A da je mogao u mnogo prilika protivnike svoje poraziti, da je mogao njihovim pripovestima sasvim drugo lice dati, da je mogao svojoj osobi

1862. je za bansku konferenciju o željezničkom pitanju izraden atlas; na ovoj je karti označena projektirana »hrvatska pruga«, koja ovako nikada nije izvedena

i svojem činu jasnu svetlost dati, o tome nije nitko sumnjao; jer je Mažuranić bio dobar patriot hrvatski i jedan od najpametnijih njihovih državnika«.

Promatrajući ove događaje od g. 1860. ovamo do g. 1880. i prosuđujući ih danas iz vremenske udaljenosti objektivno, a to možemo samo »cum ira et studio« — moramo požaliti, da se sve te teške stvari odigrale baš u ovom za razvitak grada Zagreba sudbonosnom razdoblju, kad je novo doba tražilo posvemašnju obnovu, da Zagreb krene konačno iz predilirskih dana, jer mu do tada nisu to ni ratne ni poratne prilike ni pomisliti dale, da se ikako razvije. Zasnovana je već doduše akademija, ali grad nema nikakove željezničke veze, ma da su još od g. 1858. urisavali u atlase pruge do Siska i do Karlovca. Nema dakako nikakove rasvjete do petrolejske: rijetke su svjetiljke visjele po uglovima kuća. O kakovom vodovodu, o kojem se ozbiljno pred stotinu godina raspravljalo, dakako ni traža; starinski zdenci, od kojih se do danas tek jedan u nekadašnjoj Balbićinoj kući sačuvao, davali su vodu. O drugom ne treba ni govoriti: bolnica je ostala ona stara, a nova, apsolutistička bolnica ostaje neupotrebiva, pa je namjesničko vijeće nudi županiji, a ova sudbenom stolu, a nitko je neće da preuzme. Malo je tragikomično, da se i mesari javljaju sa protestom protiv apsolutizma: u svom podnesku od 5. VI. 1861. traže, »da se ukine pristojba za ogledanje marve, uvedena u vrijeme preobstojaloga neustavnoga vladarstva, gdje su se tereti samo nametali, a nije se pitalo, dali ih budu općinari mogli podnositi«. I zato traže, da se mjesto dosadašnje neupotrebive klaonice u Ružičnoj ulici (tamo, gdje je danas glavna pošta) sagradi nova »ubionica«. I doista im Bouffleur, tadašnji šef gradi-

teljstva, sagradi 1862. na oranici Blandički novu, sadašnju klaonicu, za koju su bili predviđeni troškovi od 52.491 for. a prištedilo se 8.991 forint.

Mnogo se teže dakako rješavalo željezničko pitanje. I Austrija i Ugarska imale su gotove glavne pruge, a iz Zagreba moralo se još do g. 1862. putovati u Beč kolima do Poljčana. Hrvatski je sabor doduše još g. 1861. tražio, da se izabere željeznički odbor, da dođe do izgradnje pruge Karlovac—Rijeka, ali taj je sabor bio 8. XI. 1861. raspušten. Hrvati su željeli kao glavnu prugu vezu od Zemuna preko Rume, Vukovara, Vinkovaca, Djakova, Požege, Pakraca, Siska na Karlovac, Ogulin, Rijeku sa odvojkom na Senj. Beč je najbolje znao, kako će ove opravdane hrvatske želje osujetiti, pa je Šokčeviću naložio, da sazove konferenciju, i ta se sastala 20. VIII. 1862. u Zagrebu; prisustvovao je Strossmayer, Kukuljević, Vončina, Vranicani, baron Lazar Hellenbach i drugi, pa im je prikazan lijep atlas Hrvatsko Primorje — Die kroatische Seeküste, sa preglednom kartom Primorja i pet nacрта primorskih luka, te velikom mapom, u kojoj je hrvatska linija bila urisana. Ali odmah se jave konkurenti i protest c. kr. povl. Južne Željeznice, koja prema koncesiji od g. 1858. ima jedino pravo izgradnje pruga prema Jadranu. Ta je svada trajala godinama, a banski željeznički odbor, komu je na čelu stajao poslije Strossmayera Lazar baron Hellenbach, nije mogao ništa uraditi pa g. 1863. bude taj odbor sa zahvalom Beča poslan kući, jer da će Beč preuzeti trasiranje te pruge. Doista je Belgijsko Društvo dobilo koncesiju i izvelo trasiranje te pruge, ali je »Zukunft« od 19. XI. 1864. javila, da do te gradnje ne će doći, jer bi ta pruga od Zemuna do mora značila opasati Jugoslavene željezom, koje bi magnetski privlačilo srodnike preko Save, a to Beč ne želi. Dakako, da su Magjari živo radili, da do te pruge ne dođe, predlažući i tražeći koncesije za svakojake drugosmjerne pruge. U kratko: do izgradnje te pruge nije došlo, a da se radilo i onako ispod žita s podmićivanjem, nije nipošto začudno. U članku: »Gradnja prve hrvatske željezničke pruge« u »Novostima« od 27. VI. 1930. iznosi Gj. Milošević uz ove podatke i zabilježbu Fr. Vaničeka, člana željezničkog odbora za Senj i pisca: »Spezial-Geschichte der Militärgränze«, da je u adjutanturu zagrebačke generalkomande zalutalo jedno pismo, u kojem francusko društvo »Južnih željeznica« nudi barunu (Hellenbachu) 200.000 for., drugom članu željezničkog odbora 100.000 for., a činovniku J. 70.000 forinta, ako im uspije zapriječiti izgradnju te hrvatske linije. To su za ono doba upravo ogromne svote, nu nije nikako vjerovatno, da je do toga podmićenja došlo. (Baron Lazar Hellenbach, rođeni Magjar, veleposjednik kod Bistrice, bio je doduše unionista, zagovarao u brojnim člancima u »Pozoru« pravedniju uniju s Ugarskom, ali je na žalost prekasno uvidio, da takova uopće nije ni moguća, pa se sasvim povukao s političkog polja). Na žalost se o tim važnim željezničkim pitanjima kod nas razmjerno malo pisalo, tek je »Matica Hrvatska« izdala g. 1907. djelo Gorničića: »Prometna politika« (pod pseudonimom »H. S. Brdovačkog«) u vrijeme opstrukcije u Pešti. Svakako su u prvom redu Magjari zapriječili izgradnju pruge Zemun—Rijeka, a da je dosta skrivila i hrvatska nesloga, ne može se tajiti. Ali nije slično bilo samo onda: g. 1873. namjeravao je barun Mollinary kao šef krajiške vlade izgraditi tu hrvatsku prugu na isključivo krajiškom teritoriju, te g. 1874. početi s gradnjom, ali i tada su Magjari uspjeli, da to osujete. (Isp. Šišić: Korespondencija Rački—Strossmayer I. 201. list biskupov od 8. I. 1873. i list od 31. III. 1875. Koresp. I. 344.). Pa to je i prirodno: znali su

Magjari, da će na tom polju moći razmetati sa magjarizacijom, pa su to i činili na svaki mogući, način sve do onoga časa, kad je posljednji »mehet« zaorio. Upravo je napadno, kako se danas u nas odvija deseterostruki promet uz najveću tišinu, dok je nekada — po nalogu odozgora — i na najmanjoj postaji sve tutnjilo od tonova arpadskoga jezika. Poslije odlaska Magjara ostadoše istina brojne pruge ali slabo ili nikako upotrebljive, a naročito one, koje su zidane prema željicama uglednih pristalica Pešte.

Zagreb je dobio prvu prugu g. 1862. (otvorena za promet 1. X. 1862.) od Zidanog Mosta do Siska, na našem tadašnjem teritoriju 76 km, a gradila ju je Južna Željeznica. Navodno se za tu izgradnju zauzeo ponajviše ban Coronini, ali glavni je bio tada trgovački cvatući Sisak. Od Zagreba do Karlovca izgradi isto društvo prugu g. 1865. A odslije se gradi po magjarskom planu, to jest tako, da se po mogućnosti naškodi Zagrebu i Hrvatskoj. Evo reda izgradnje linija: 1870. od Žakanja do Zagreba (104 km.), 1873. od Karlovca do Rijeke (176 km.). Izgradnja te veoma teške linije kroz burni krš bila je otežcana imperativnim zahtjevom, da se nigdje ne smije nikako približiti hrvatskim lukama na Jadranu. Poslije okupacije g. 1879. izgrađena je pruga Dalj—Brod, a tek g. 1882. nastavlja se izgradnja željeznica od Siska dalje do Sunje (prelaz u Bosnu), i veže se Budim-Pešta s Beogradom linijom Petrovaradin—Zemun. Tek g. 1888. nastavlja se gradnja pruge Sunja—Novogradiška, te g. 1889. Novogradiška—Brod, a onda 7. IX. 1891. predaje se prometu linija Vinkovci—Sremska Mitrovica. Pa tako je ta linija, koja se tek donekle podudara s onom prvozasnovanom hrvatskom linijom od 1861. građena od 1862. do 1891. i to tako, da je brzi vlak krenuo od Zagreba do Indije — priključak na brzovlak Budim-Pešta—Beograd —, tek 12 godina kasnije za bana Teodora Pejacsevicha. Druge za Zagreb važne pruge građene su kasno: Zagreb—Varaždin g. 1885., Dugoselo—Novska 1897., Križevci—Virovitica 1900. A o drugim darovima Magyar kir. Allamvasutaka govorit će sve dalje godine do g. 1918., a ponajviše g. 1907., koja je pod ministrovanjem sina Košutova, borca za slobodu, donijela — željezničarsku pragmatiku, sa obligatnim, protuzakoničnim zahtjevom znanja magjarskoga jezika za činovnike...

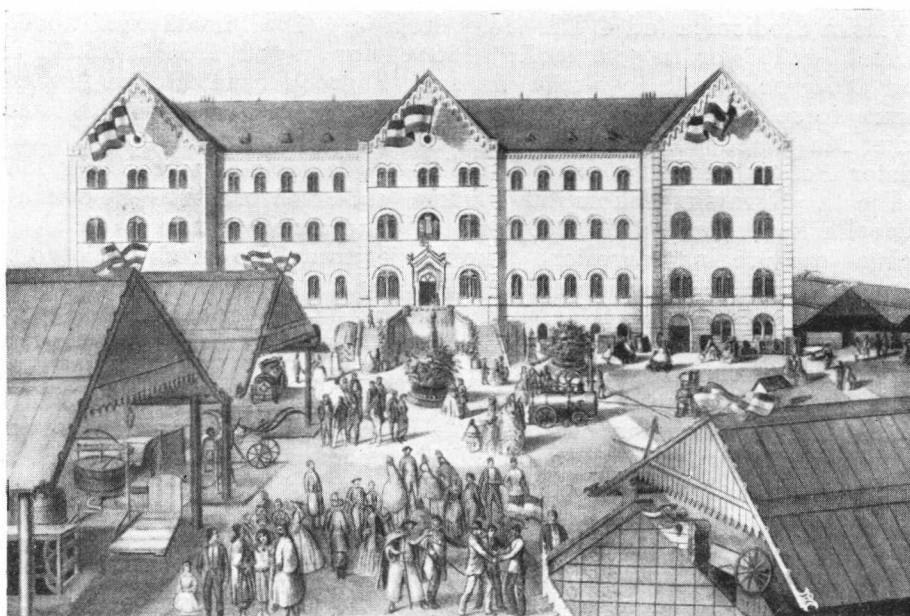
One godine, kad je zažviždala prva lokomotiva u Zagrebu, riješeno je i drugo važno pitanje za grad Zagreb, pitanje rasvjete, kakova je postala potrebom modernoga grada. 7. VII. 1862. primljen je predlog u gradskom zastupstvu, da se sklopi s firmom L. A. Riedinger iz Augsburga ugovor o gradnji plinare, za koju će općina podati besplatno gradilište. Isprva se destiliralo drvo; od 1866. i štajerski ugljen, a tek od 1885. sam kameni ugljen. Prva mala plinara imala je dvije peći i dvije plinospreme, a proradila je 31. X. 1863. Ugovor je učinjen na 35 godina, a najzanimljivija je ustanova ugovora, da bi za 100 godina društvo davalo plin za javnu rasvjetu besplatno, ako nebi broj stanovnika grada Zagreba pao na ispod 15.000 duša! Već je 1870. preuzelo plinaru društvo »Gesellschaft für Gasindustrie Augsburg«, 1873. pređe u svojinu »Zagrebačkoga plinarskoga društva«, a g. 1900. otkupi grad nagodbom plinaru za 1,100.000 Kruna. Već se g. 1879. pomišljalo na odstranjenje plinare, ali se moralo odustati od toga, pa se plinara proširivala i radila (do 22. IV. 1911.), dok se nije izgradila nova plinara. U početku mogla je plinara proizvesti 1500 m³ plina, a g. 1900. proizvelo se okruglo 1,500.000 m³ plina, što je jedva

dostajalo. Sav razvoj stare i izgradnju nove plinare, koja je danas dosegla već svoj najveći kapacitet, ocrtao je savjesno prof. Fr. Sandor u: »Viještima Društva inženjera i arhitekta« (1912. br. 3 i dalje).

Tako se gradić, koji nije imao ni 20.000 duša poskrbio za vitalne potrebe svojih žitelja, a nije smetnuo s uma ni pitanje vodovoda, no to je tek kasnije definitivno riješeno, kad se konačno uvidjelo da Zagrebačka gora ne može davati nikako dosta pitke vode.

12. VIII. 1862. iznese Fr. Devidé tajnik zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, koja je od 1852. počela djelovati, predlog, da se u g. 1864. priredi u Zagrebu prva izložba u Zagrebu, koja se doista priredila i 18. kolovoza svečano otvorila, pa je trajala do 15. listopada, kad je opet svečanim načinom zatvorena. Glavna je izložbena zgrada bila ona tada prazna bolnica, dok su se oveći predmeti, strojevi i slično, pa stoka i t. d. smjestili na prostoru pred tom zgradom, onako, kako je i 27 godina kasnije upriličena možda najljepša zagrebačka izložba od g. 1891. Izložbu je podupirao ban Šokčević i nadbiskup Haulik, a iznijela je gospodarsko stanje onoga doba sviju »triju kraljevina« u 32 odjela, u kojima je iz Hrvatske izložilo 2988, iz Slavonije 778, a iz Dalmacije 99 izlagača. Katalog je te izložbe veoma savjesno izrađeno djelo od 252 strane većega formata, i tu se u prvom dijelu prikazuje sastav zemlje, pa redom sve grane privrede, stanje duševne kulture i t. d., a izdan je u hrvatskom, njemačkom i — talijanskom jeziku. Zapravo je to bila općenita izložba. Tu je i Šime Ljubić izložio svoja djela, tu su bila djela Fr. Račkoga, Ad. Vebera, tu je Šuhaj i Kušlan izložio »Spise sabora iz g. 1861.« u 4 sv. Dapače, u posebnom odjelu izložene su umjetnine Zache-ove, Mücke-ove, Hötzendorfove, Karasove itd., a o mnogima više i ne znamo, no ono, što je tamo zapisano. Kao sav rad onoga doba izveden je solidno i prvi album grada Zagreba, od kojega se sačuvalo desetak primjeraka, a sastoji od 20 fotografija, uvezanih u kožu. To je dragocjen dokument za proučavanje staroga Zagreba, jer su te fotografije, djelo fotografa i slikara Schwoisera, izvrsno sačuvane. U to se doba počima u Zagrebu razvijati fotografija. Portrete fotografa Pommera u Vijećničkoj ul. 10, pa snimke Zagreba od Julija Hühna, te kasnije Standla nije do danas nitko ni dostigao ni prestigao, usprkos tolikoga napretka optike i kemije. Bilo bi dosta vrijedno, da se ova remekdjela prikažu u skupnom izdanju odabranih komada. Na toj je izložbi izložena i opera »Ljubav i Zloba« od Lisinskoga, pjesme Kuhačeve, tu su prikazani nacrti ondašnjih graditelja J. Jambrišaka, Fr. Kleina, Plochbergera, u kratko cijelo privredno i duševno stanje tadašnjega Zagreba. Vlast je to tada rado pomagala, čak se i Beč prividno zainteresovao. A bila su to vremena, kad je izilazio »Domobran«, da učini raspoloženje za vezu sa Bečom. Dapače, na »poziv c. k. popečiteljstva trgovine u Beču« bude dozvoljeno, da strojeve mogu izlagati tvrtke cijele države. U raznim odborima diljem cijele Hrvatske, Slavonije i Krajine, pa naročito u imeniku porotnika sastaju se imena sviju gotovo važnih ljudi onoga doba iz Hrvatske i Slavonije: od velikaša, biskupa, književnika, »neimara«, trgovaca, do malih građana i seoskih učitelja: uz Bogovića, Pavlešića, Neustädtera, prijatelja bana Jelačića, Kukuljevića, Račkoga, Šuleka, Levina Raucha itd. građanski stolar Šviglin Juraj, rudar Sorko Josip i dakako — vinski trgovac Samojlo Lövinger. Cijeli Zagreb onoga doba!

Kakov je bio poslovni život onih dana, pokazat će najbolje tadašnje stanje vjeresije i štedionica. Zapravo je tada bila jedina Prva

Pogled prve dalm. hrv. slav. izložbe u Zagrebu g. 1864. U pozadini zgrada u kojoj je sada sveučilište

1864. članovi odbora Prve dalm. hrv. slav. izložbe. 1. Horaček, apotekar, 2. Jagić, 3. Šuhaj, 4. Kulmer, 5. Devidè, tajnik komore, 6. Schivitz, trgovac, 7. Pavel Hařz, gradonačelnik, 8. Kadić Franjo, šumarnik krajiški, 9. Irgolić, 10. Grahor, 11. König, urar, 12. Hartmann, knjižar, 13. Jakob Weiss, veletržac duhana, 14. Leutzendorf, trgovac, 15. Weiss Aleks., 16. Hondl, trgovac željezom, 17. Kamilo Bedeković, inžinir, 18. Mijo Krešić, 19. Cvijić, trgovac, 20. Gjuro Deželić, 21. Weiss Samuel, 22. Turković Josip, obrtnik, 23. Frankl Johann, 24. Jakić, knjižar, 25. Petar Zoričić, učitelj, 26. Ivan Kva-ternik, 27. Schürer, 28. Nikola Koller, trgovac.

Hrvatska štedionica (od 4. III. 1846.), koja je g. 1853. imala cijeli novčani promet 749.203 for., u god. 1862.: 3,166.981 for., u god. 1863: 3,925.675 for. God 1862. pokrenuta je akcija, da se u Zagrebu osnuje jedna hrvatska banka, te se u tom smislu zatražila dozvola kod tadašnje dvorske kancelarije. Ma da su pokretači bili ljudi kao Crnadak, Frankl, Hatz, Hondl, Prister, Pongratz itd. nije došla dozvola — po običaju — sve do god. 1868., kad je ta »Hrvatska Eskomptna Banka« (sada već prestala) osnovana sa plaćenim kapitalom od 500.000 forinta. U te ranije godine od 1859. postojala je i »realna vjeresiona«, kojom je upravljalo predsjedništvo kr. namjestničkoga vijeća (tadašnje zemaljske vlade u Hrvatskoj i Slavoniji). Tako je to ostalo do g. 1872., kad je osnovana »Zagrebačka štedionica« sa 100.000 for. kapitala, pa »Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica«, također sa 100.000 for., a g. 1873. Hrvatska komercijalna banka sa 500.000 for. kapitala, a tada se tek g. 1892. poradilo na osnutku velike hipotekarne banke sa tri milijuna for. osn. kapitala. (Za prisposobu navodim, da je u Zagrebu u g. 1927. bilo sijelo od 29, što većih, što manjih novčanih zavoda.) U to je doba nastalo osim tvornice plina još nekoliko velikih poduzeća, koja su preturila sve do dana današnjega: g. 1862. nastaje zagrebački paromlin, (od g. 1873. dioničko društvo), g. 1869. diže se tvornica koža, koja je za vrijeme Austro-Ugarske dospjela do visine najvećega poduzeća te vrste u državi, a u nešto kasnije se (1872.) vrijeme stvorila i tvornica parketa, najprije kao tvornica pokućstva od svinutoga drva, vlasništvo braće Pongratz. Desetak godina kasnije odlučio se i sam grad Zagreb, da poradi oko podupiranja industrije, dok je za cijelo vrijeme Pešta sve moguće činila, da omete svaki napredak industrije u Hrvatskoj i Slavoniji.

Duševni život u ovo dvadesetak godina nije ni časom prestao, ako su i tu dolazili počesto teži dani. Pomalo padaju Ilirci u grob, Preradović je davno zastao u radu, pa umre g. 1872., da sedam godina kasnije nađe grob u svojoj zemlji. Gaj se odavno povukao u svoj Mirogoj, da tamo nađe i vječni mir g. 1871., propativši mnogi gorki čas. I tako redom. Velik dio onih ilirskih pjesnika dao se na znanstveni rad, pa ga je neumorno nastavljao i udubio. Lijepa knjiga nije nikako ostajala bez organa: poslije »Nevena« (do g. 1858.), dolazi »Leptir« do 1861., a njemu se odmah priključuje »Naše gore list« do g. 1866., iza toga dvije godine Deželićev »Dragoljub« sve dotle, dok se Matica Ilirska ne odluči da izdaje »Vienac« od g. 1869., koji je proturio 35 godina do g. 1903., kad je novo doba donijelo cio niz novih časopisa. U imenima urednika »Vienčevih« od Deželića i Perkovca, Fr. Markovića, pa Šenoe, Klaića, Arnolda i drugih do Dežmana i Gjalskog odrazuje se i sav smjer lista, koji je bio ogledalo duševnoga života Zagreba i onda, kad je postajkivao i kad je nakon borbene pauze kretao napred. Pa ako je ikad koji period zaslužio, da se okrsti imenom jednoga prvaka, onda je doba od 1860.—1880. potpuno zaslužilo, da se prozove Šenoinim dobom. Taj je čovjek poživio u svem 43 godine, napisao bezbroj pjesama, balada, soneta, povjestica, novela, a od 1872., kad je izašlo »Zlatarovo Zlato«, izradi do smrti 1881. »Prijana Lovru«, 1873., »Mladog gospodina«, »Čuvaj se senjske ruke« 1875., »Ilijinu oporuku« i »Prosijaka Luku« 1876., »Seljačku bunu« 1877., »Diogenesa« 1878., »Vladimira« 1879., da sa »Brankom« dovrši svoj rad, a »Kletvu« ostavi nedovršenu. Većina je njegovih radnja u tijesnoj vezi s gradom Zagrebom. Kaže se, da je Šenoa još romantičar, pa to je i istina, ali bez romantike uopće nema poezije i nije nikada ni bilo. Ali u Šenoe je tolika toga,

što još ni do danas nije preživljeno. I sve je to stvoreno uz omašan publicistički rad i duboke pripreme studijem izvora, uz velik rad na obnovi kazališta, gdje je zamijenio staroga veterana Dimitriju Demetra (1872.).

U banskoj konferenciji 1860. položio u Strossmayer 50.000 for. za osnutak Jugoslavenske Akademije, 29. VII. 1861. zaključuje njen osnutak onaj jedincati hrvatski sabor, ali taj zaključak dobiva sankciju tek 7. III. 1863., dok je statut tek 4. III. 1866. potvrđen i članovi 9. V. 1866. imenovani. Zatezalo se dugo, možda i ne krivnjom kancelara Mažuranića, jer da nije dokazano, da u nas ima preduvjeta pravomu znanstvenomu životu. Tri godišta »Književnika« (1864.—1866.) pokazala su posvemašnju spremu radenika. Kao predsjednik akademije radio je Franjo Rački sav svoj vijek, a onaj gest Khuenov kad je izradio nepotvrđenje Račkovo za predsjednika akademije u g. 1886. bio je tek udarac šakom po vodi. Upravo je značajan perijodički pojačani izljev mržnje vlasti na akademiju. U g. 1868. poklonio je Strossmayer i svoju galeriju slika akademiji, u to se doba zamišlja ona pomenuta preudezba Amadeove palače za akademiju.

Težak je bio porođaj hrvatskoga sveučilišta. Već je Corberon nagovarao bana Jelačića, da osnuje u Zagrebu sveučilište. U saboru je 29. IV. 1861. Strossmayer zaговорio sjajnim govorom potrebu stvaranja sveučilišta, a sabor je stvorio zaključak 84:1861. »ob osnovanju jugoslavenskog sveučilišta u Zagrebu«. No i taj zaključak i brojne adrese i drugi zaključci nisu imali baš nikakova učinka sve do g. 1869., kad je sabor predao kralju u Zagrebu 13. III. 1869. ponovno adresu, a kralj je priznao da uvidja potrebu osnutka sveučilišta. Već je 8. IV. 1869. dobio zakon o utemeljenju sveučilišta u glavnom zemaljskom gradu Zagrebu i sankciju, ali do konačnoga ostvarenja došlo je tek nakon pet godina. 15. X. 1873. prihvatio je sabor zakon o ustrojstvu sveučilišta, a 5. I. 1874. dobi taj zakon kraljevu sankciju. 19. X. 1874. otvoreno je konačno svečanim načinom sveučilište, koje se smjestilo u nadograđenoj zgradi pravoslavne akademije na Katarinskom trgu.

U to se je vrijeme podigla opet »Matica Ilirska«, koja je g. 1874. promijenila pravila i uzela ime »Matica Hrvatska«. To je zahtijevalo vrijeme, jer je poslije akademija preuzela viši znanstveni rad, a u g. 1863. utemeljeno »Društvo sv. Jeronima« preuzelo brigu oko izdavanja knjiga za puk. Ime je ilirsko pripalo historiji, ono je izvještačeno moglo povremeno pobuditi oduševljenje i potaknuti na stvaranje cijelu epohu, ali cilja nije moglo doseći, kao ni jugoslavenski naziv kao viši pojam sve dotle dok se ne ustali i učvrsti narođeno ime hrvatsko. I zato je bio upravo simbol toga povratka korjenitom imenu hrvatskom izbor Ivana Kukuljevića za prvoga predsjednika »Matice Hrvatske«, upravo Kukuljevića, koji je g. 1847. stavio narodni jezik na mjesto latinskoga. Kad je pokrenuo g. 1850. svoj »Arkiv«, odredio mu je smjer: »za povjesnicu jugoslavensku«. Ilirska je Matica pokrenula »Književnik«, a Hrvatska je Matica podala »Vienac«, a kad je taj u druge ruke predala, započela je nizom edicija, koje su generacijama podavale sve, što se najbolje moglo u kojoj epohi predati. Izdanja Akademije, Matice Hrvatske i Društva sv. Jeronima sačinjavaju golemu knjižnicu, u kojima ima sijaset djela neprolazne vrijednosti, te se danas traže i plaćaju kao rariteti, ne samo u nas.

U tom se razdoblju razvijalo dalje i knjižarstvo i tiskarstvo, to pomoćna grana književnosti. Gajeva je tiskara postojala već od prije, sada u Gospodskoj ulici br. 38 (Ulica 23. listopada 1847. br. 4., nekada kuća barona Inkey de Palin, kasnije Gajeva od g. 1857., gdje je Gaj i umro).

Tiskaru A. Jakića, osnovanu 1860. prekupio je 1869. Ivan Vončina za Sisak, da je 1871. prenese opet u Zagreb, te osnuje svoju tiskaru u Ulici Marije Valerije, koja će se razviti te g. u Dioničku tiskaru, smještenu kasnije u Preradovićevoj ulici br. 4. do sagrađenja vlastite kuće. Tiskaru Fr. Župana († 1847.) primio je njegov sin Lavoslav, te ju prodade g. 1856. Gaju. Od g. 1853. postojala je tiskara Karla Albrechta (r. u Geri 1826., umro u Zaigr. 1887.), smještena u Dugojoj ulici br. 327 (ul. P. Radića br. 28), gdje se i danas nalazi. Hartman je sebi uredio i tiskaru u Dugojoj ul. 327. (12), a doskora je Julije Hühn, litografski pomoćnik Albrechtov, također iz Gere, uredio tiskaru u Bregovitoj ul. 737 (11).* God. 1874. osnovana je tiskara »Narodnih Novina«, koja će domala postati zemaljski zavod, da se razvije do jednoga od najvećih zavoda te struke u zemlji.

I knjižarstvo je došlo u druge ruke. Gaj je 1852. osnovao svoju Narodnu knjižarnicu (opet u Dugojoj ulici, u Mirkovićevoj kući), ali je već g. 1856. prodaje Hartmannu, židovu iz Velikoga Varadina, koji će ju 1881. predati St. Kugliju i Deutschu, a postoji i sada kao velika radnja u rukama sinova Kuglijevih. Knjižaru Lavoslava Župana preuze 1865. H. Fiedler, koji se združio s tiskarom Albrechtom, pa osnuje knjižaru Albrecht i Fiedler (Fr. Župan), koja postade i knjižarom Jugoslavenske Akademije. U šezdesetim godinama postojala je još knjižara Svetozara Galca u Ilici 572 (29), nu ta zamire skoro sa svojim vlasnikom. Na kraju ovoga razdoblja stvori knjigoveža Emanuel Mučnjak (Duga ul. 789) u društvu sa Senftlebenom dobru knjižaru, no i te nestaje poslije smrti Senftlebenove.

Najteže se rađala u nas umjetnost. Mladi Karas, čije su slike sačuvala do danas pravu umjetničku vrijednost, i to se dapače tek sada počima pravo cijeniti, morao je tražiti lijeka svom promašenom životu g. 1858. u Korani. Svi kasniji slikari toga doba bili su više manje slabi radnici, živeći bez pobude u to za umjetnost sterilno doba. Istom s Nikolom Mašićem dolazi pravi bogodani umjetnik, koji je sebi ne samo kod kuće već odmah u stranom svijetu našao zasluženno mjesto. Jedini kipar toga vremena živi nemirno, pa se tek za čas sklonuo u Zagreb, a ne može se kazati, da je i jedno od njegovih zagrebačkih djela uspješliji rad. Gradišteljstvo je baš sada još posve u rukama stranaca, od kojih su se mnogi doduše ovdje posve udomili. Tek decenije kasnije zbit će se tu veliki preokret.

U ovo dvadeset godina i hrvatsko se kazalište s temelja promijenilo. Dakako, ni tu nije išlo nikada lako. Poslije g. 1860. sastavlja neumorni Dimitrija Demeter družbu, pa tako je proradilo kazalište, koje je zaključkom sabora od 17. VIII. 1861. postalo zemaljskim zavodom. Teško je bilo, jer nikad nije bilo jednoga vođe. Od 1860. do 1880. upravljano je na razan način: čas odbori, čas povjerenici, pa ma da su među kazališnim ljudima bili gotovo svi tadašnji sposobni ljudi od pera, teško su se kola napred pomicala. Od prvoga časa obnovljenoga kazališta do dalekih kasnih dana djeluje tu uz Demetra i drugi pohrvaćeni Grk: Adam Mandrović, dolaze i nove sile prvoga reda: Andrija Fijan, naš najveći glumac sviju vremena, pojavio se 1873., a već 2. I. 1868. osvanula je u našem kazalištu kao glumica Marija Ružička-Strozzi, da do danas nakon 62 godine rada još izlazi na daske kazališta! Stari se Freudenreich vraća u Zagreb i ostavlja cijele generacije izvrsnih umjetnika. I naš teater pu-

* Isp. Gjuro Szabó, Julije Hühn. »Narodna Starina« VIII. Zagreb 1929. str. 206.

tuje već 1861. u Varaždin (samo je povratak bio malo težak!), a 1862. unatoč ratnoga stanja dolazi u Beograd. God. 1863. daje se Shakespeare, Freudenreich uvodi operetu, 1866., pjeva se već hrvatska opereta (Zajčeva: Gospodje i husari), a i domaći repertoar iznosi dobra djela. 1870. dolazi sa Zajcem i hrvatska opera, pa ostaje sve do 1889., kad joj Khuen prvi puta skreće vratom...

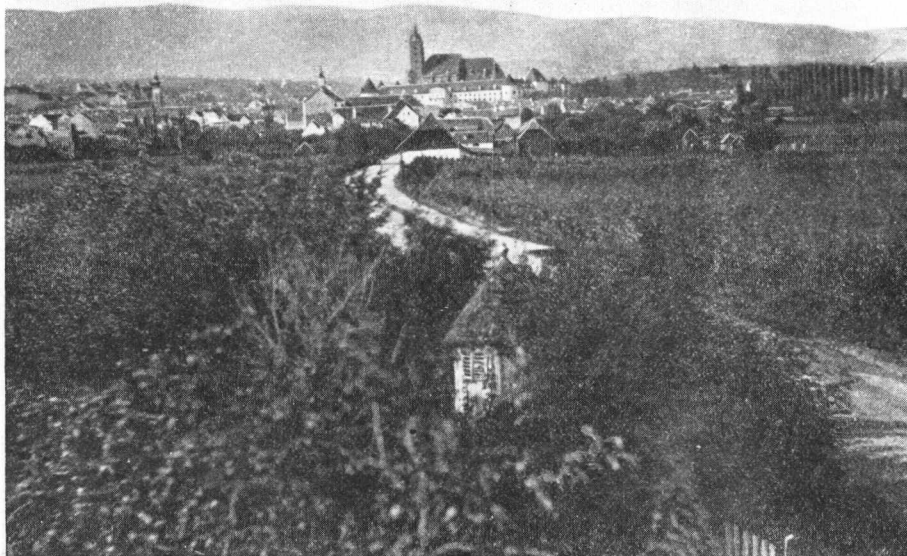
Društveni je život postao u ovo dvadeset godina daleko življi: dvadesetsedam se novih društava utemeljilo, od kojih se gotovo sva uzdržala i do današnjega dana, dakako kud i kamo razvijenija. Tu nastaje »Kolo« g. 1862., »Dobrovoljno vatrogasno društvo«, »Hrv. tipografičko društvo« g. 1870., »Hrvatski pedagoški-književni sbor« (god. 1871.), »Zagrebačko radničko društvo«, »Hrvatsko trgovačko društvo Merkur« i »Pravničko društvo« u g. 1873., »Hrvatski Sokol« i »Sbor liječnika« u g. 1874., »Vatrogasna Zajednica«, »Hrvatski pjevački savez«, »Hrvatsko planinarsko društvo« i »Češka beseda« u g. 1875., »Dobrotvor«, »Šumarsko društvo« g. 1877., »Društvo inženira i arhitekta«, »Pjevačko društvo Sloga« 1878., »Društvo Crvenog križa« i »Hrvatsko arheološko društvo« u god. 1879. Kako ovaj popis kazuje tu su većinom i te kako važna društva i počeci velikih organizacija. Nekoja od ovih udruženja počese odmah s izdavanjem svojih glasila, koja dijelom i danas izlaze. Struktura se društva bitno izmijenila: nestade prilično tudinskoga elementa, a što je ostalo uživjelo se ovdje potpuno, tako, da je već slijedeća generacija postala više manje hrvatska. Dakako, kao u svakom organizmu izmjenjuju se i u društvenom životu faze intenzivnoga rada i umornosti. Na nekoja od ovih društava moramo se i ovdje barem ponešto osvrnuti; nekoja su izdala prigodom svojih spomendana izvrsne spomenspise. »Kolo« je niklo god. 1862., kao protest protiv premalenog obzira na hrvatsku pjesmu u bivšem »Musikvereinu«, koji je g. 1861. postao Zemaljski Glazbeni Zavod. Od svoja početka radilo je »Kolo« patriotski, a nikada nije umjetnički cilj zanemarilo. I to uz teške uvjete: »Kolo«, koje je svaku proslavu budi samo pripremilo, budi veličalo, nije u g. 1869. dobilo za svoje koncerte nigdje dvorane. »Kolo« je rodilo g. 1874. »Slogu«, g. 1884. pjevački zbor »Merkur«, a g. 1910. »Lisinski«. Što je u prijašnje više patrijarhalno doba značilo »Kolo« za Zagreb, to se ne može tek napisati. Iz svojih prostorija u Dömötörffyjevoj* kući u Dugoj ulici 32. preselio se u svoj dom na današnjem Trgu Kralja Aleksandra g. 1885. Svoje pedesetgodišnjice nije moglo proslaviti, ali još ćemo se vratiti k proslavi dvadesetgodišnjice »Kola« u g. 1882., koja je znatnija od sviju drugih proslava »Kola« u Zagrebu. — »Merkur« s početka skromno društvo za potporu svojih članova, razvilo se od onda u veliku socijalnu ustanovu, koja je od 1923. svoje djelovanje na cijelu državu proširila. Za tjelesni se razvoj pobrinuo »Hrvatski Sokol«, koji je po uzoru češkoga sokolskog društva osnovan iste godine, kad je otvoreno sveučilište 1874., a među osnivačima nalazimo imena dra. Fona, Josipa Torbara, Milana Lenucija, dr. Kosirnika itd. Razvitak Hrvatskog Sokola i sokolstva uopće pokazao je slet od g. 1906. i 1911., pa činjenica, da je pri svom razlazu brojio preko 25.000 članova. Iste je one godine utemeljeno i »Hrvatsko planinsko društvo« (danas planinarsko), koje već g. 1877. podiže drvenu piramidu na Sljemenu, 1878. gradi tamo planinarsku kuću, 1889. podiže željeznu piramidu, a od onda raširilo se djelovanje

* O Dömötörffyju isp. Gj. Szabó, Iz starih dana Zagreba. »Narodna Starina« VIII. Zagreb 1929. str. 111.

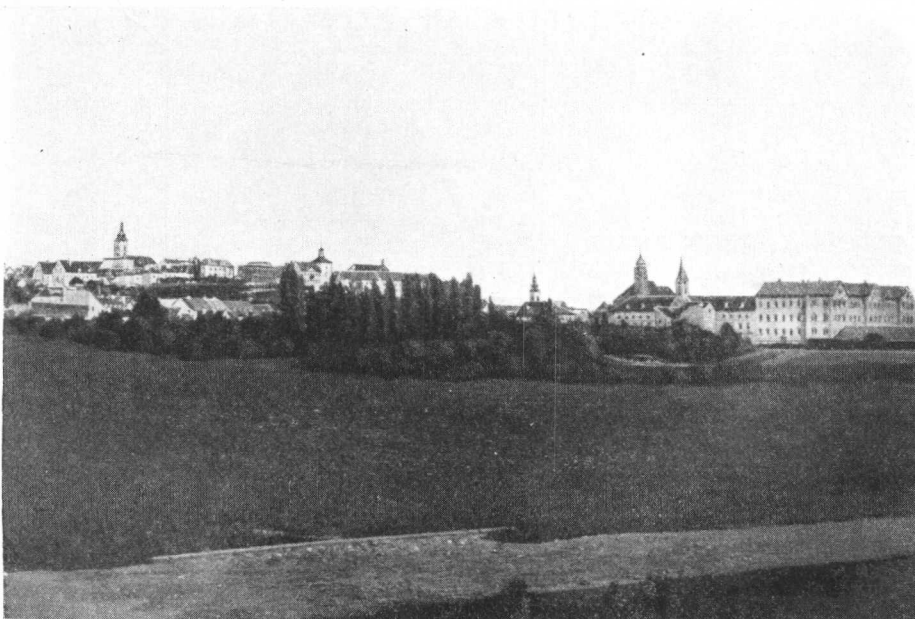
društva neočekivano po svoj Hrvatskoj, a na Sljemeni se kuća morala znatno proširiti, pa je opet premalena. Danas je planinarstvo, za koje se zauzimalo na početku tek dvadesetak ljudi, postala potreba širokih masa.

Tako je u ovom prevažnom odsjeku vremena, koje sigurno nije spadalo među dobra vremena, položen temelj svenom kasnijemu razvitku grada Zagreba, tako, da se je iz male varošice sa 16.657 stanovnika u g. 1857. mogao uskoro razviti do gradića sa 19.857 duša u god. 1860., a 28.268 stanovnika u god. 1880. Nego ne odlučuje nikako samo broj žitelja u važnosti grada; mnogo više odlučuje kvaliteta žiteljstva. Razmatrajući razvitak Zagreba pričinja se, da su se tu prečesto postavljali, a i sada postavljaju i previsoki i predaleki ciljevi, koji se ili kasno izvedu ili ostanu fragmenti, jer vrijeme ranije skrene drugim pravcima. Pa zato se nekako i čini kao da je mnogo toga daleko preuranjeno, te kad treba dovršiti, izda snaga a i vrijeme je preteklo. Tu je i ona fatalna hrvatska osebina, da prevelikom fantazijom stvara fantome, drži ih realnima i juri za njima. Tako je bilo s Jelačićem, tako — najuzasniji primjer — s onako bistrim i na oko realnim Kvaternikom, a iz najnovijeg doba i u mnogim časovima i u Supilovom radu. Tako je došlo do klonulosti nakon nestalnoga fantoma ilirizma, nakon toliko drugih rastepenih fantoma, o kojima ne ću da govorim, jer svatko ih znade. Ali u tom stvaranju fantoma leži i sama stvaralačka snaga i naroda i pojedinaca, pa kad te nestane, nastaje u svakom organizmu senilitet, skleroza, koja i nije drugo do starost. Tako su u ovo doba, o kojem govorimo, gradski oci u Zagrebu zasnovali osnove za budućnost, koje su daleko nadmašile i potrebe i izvodbenu snagu, pa su ostale dijelom neizvedene, a dijelom se tek izvode. To je već dobro zapazio Martin Polić u svojoj: »Parlamentarnoj povijesti« I. 211., gdje upućuje na predloge, koje je gradski zastupnik Vatroslav Egersdorfer podnio zastupstvu o pregradbi čitavih dijelova grada i otvorenju novih ulica u Donjem Gradu, a zastupstvo je to sve odmah prihvatilo. Egersdorfer je bio »kraljevskog kotarskog graditeljnog ureda zagrebačkog predstojnik, vlastelin dobara Prigorje, Gradice i Kurilovec, suvlasnik i tehnički ravnatelj kraljevskog povlaštenog parnog i umjetnog mlina u Zagrebu«, kako to veli popis za izložbu g. 1864. Po osnovi toga gotovo vidovitoga čovjeka imao se preložiti Medveščak, urediti Jelačićev trg tako, da se poruši cijela istočna strana trga. Htjelo se porušiti neke kaptolske kuće, osnovati cio niz novih ulica, te spojiti neke stare ulice. I tek se u naše doba radi onim tempom, kojim se onda htjelo graditi i raditi, pa mi danas jedva smažemo nekaki pregled toga rada. Predamnom je cio niz planova iz tih ranih godina, u kojima se projektuje gigantska pregradnja Griča za banske dvore, možda daleko veća od modernih osnova. Nu o tim planovima kasnije. U listu od 26. I. 1876. javlja Rački Strossmayeru, da će se početi s izgradnjom Jelačićeva trga tako, da će na sjevernoj strani biti samo tri ili četiri trokatnice po osnovi Melkusovoj, koju da je Schmidt odobrio. Znamo, kako se to izvelo! Uvijek su ti zastupnici čuvali Gornji Grad, ma da su i sve učinili, da se prirodno razvije Donji Grad.

Nepovoljne prilike nisu skršile poletnoga duha Zagreba. No to je i razumljivo, kad se pomisli, da su onda u borbi stajali vanredni ljudi, da su ti u podsvijesti osjetili, da je čak i nagodba zapravo pobjeda hrvatske misli: osjetili su, kako je dvoru bilo stalo, da dođe do toga zakona, tako, da se nije žacao ni zatrti sam parlamentarizam onim Rauchovim makina-

Zagreb 1851. Foto J. Hühn. Na desno od crkve sv. Marije ona šikara sprijeda je današnji Zrinjski trg, a desno od toga stara kasarna; stari dom se diže visoko nad kućercima onda daleko kraće Petrinjske ulice. Jablanovi do početka Vlaske ulice

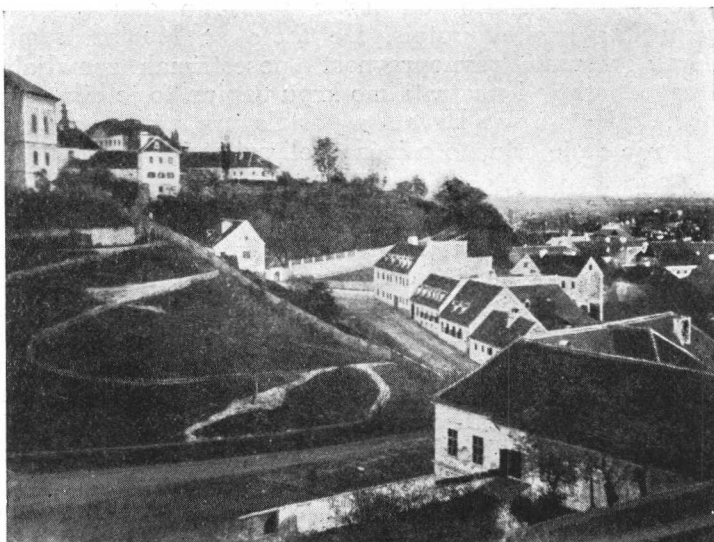
Zagreb 1864. Na desno sadašnje sveučilište, lijevo Ilica i Gornji grad. Sve ostalo je još praznina. Foto: »L. Schwoiser, Fotograf und Maler«.

*Zagreb 1861. Gornji grad,
Strossmayerovo šetalište. Dolje
jednokatnice u Ilici, u kraju
današnje Gundulićeve ulice i
Ilice. — Foto: Julije Hühn*

*Zagreb 1861. Dvorište u neka-
dašnjoj Wernerevoj kući (sada
ugao Gundulićeve ulice i Ilice).
Kroz otvorenu veliku kapiju vi-
de se još sada postojeće kuće.
Gdje je dućan »G. Szemere,
Herrenkleidmacher aus Graz«
tamo je danas dućan urara No-
vaka u Ilici.*

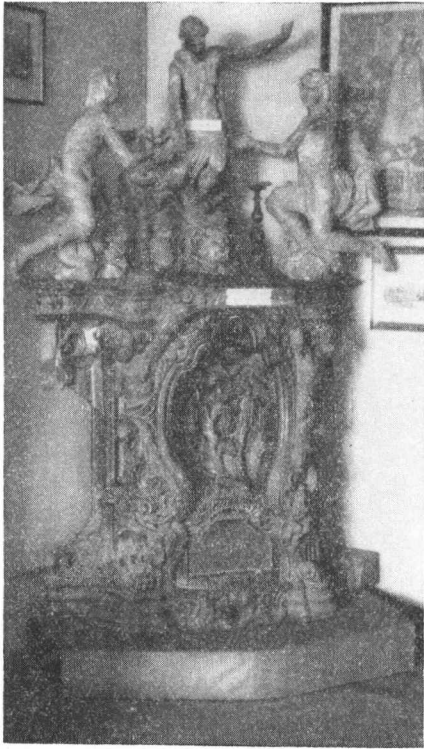
1861. Dio Zagreba sa vrhunca iznad Streljane. Desno: Streljačka ulica, l. Pongraczova palača (nema još parka), u Mesničkoj ulici br. 12. Zachova kuća, a nad njom Grič sa nenadograđenom realkom (sada je to zgrada kr. banškoga stola).

1864. Markova crkva u Zagrebu sa Marijinim spomenikom pred crkvom. Spomenik je uništen 1869. prije »restauracije«.

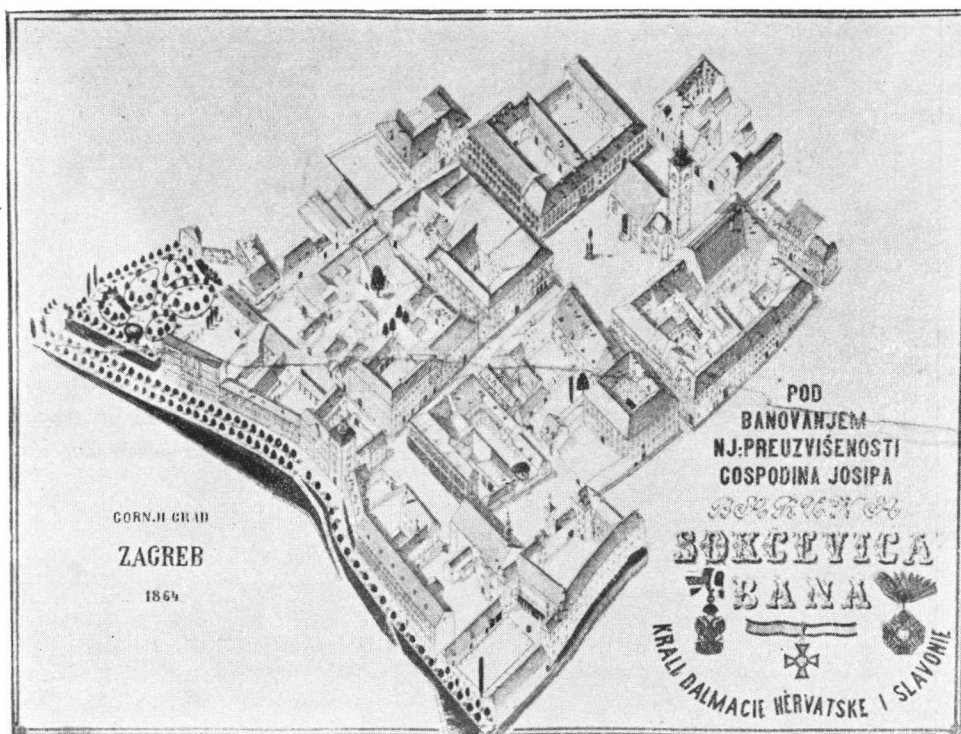
cijama, a nikada nije pravo mario, da ispita službeno onu famoznu »krpicu«, nalijepljenu nad kraljev potpis. De facto su Magjari samim aktom nagodbe morali priznati ravnopravnost »posestrimih zemaljah«. Što su pak oni i tu nagodbu htjeli smatrati kao krpu papira, to je bila samo njihova nesreća, jer na mjesto da je Hrvatska postala privlačna točka, postala je odbojna, a što je dalje bilo, to osjeća cijeli svijet i danas.

Razvitak Zagreba u razdoblju od g. 1860. do potresa 1880. može se lakše pregledati, jer je u g. 1864. izdana katastralna snimka grada, izvrstan rad, većinom čeških mjernika, u 10 listova. Par izvrsnih akvarela, risarija, pa nekoliko litografija i kojih četrdesetak fotografija podaju nam u glavnom sliku grada (V. moj čl. u »Kolu Matice Hrvatske« VIII. str. 165. Lice grada Zagreba u 19. vijeku). Nu dok su u glavnom prikazi grada u to doba dostatni, nedostaje nam na žalost sijaset, danas važnih detalja, pa kako se brzo zaboravlja, postala je rekonstrukcija važnih dijelova grada već nemoguća. Južnu stranu Jelačićeva trga prije proboja nekadašnje ulice Marije Valerije, Jurjevsku ulicu, pa donji dio Mesničke ulice (nekad Lovačku ulicu) neće nitko više moći rekonstruirati, da samo najvažnije spomenemo. Nešto je lakše s Kaptolom, ali vrlo je velika šteta, da se nije sačuvala slika Skalinske ulice, gdje su 1862. zanimljiv prolaz porušili. Ne radi se samo o samim zgradama, već o prikazu karaktera pojedinih ulica i života u njima, koji se u brzo mijenja. Čežnja Zagrepčana, da svoj gradić učine gradom, da mu dadu znatniji izgled pokazuje se u sve to vrijeme, pa dok se u prvom razdoblju grade znatne građanske kuće, to će kasnije, naročito kod stvaranja Zrinjskoga trga nicati palače, gdje će se ispoljiti nekakova teatralnost, koja će se smiriti u onim kasnijim tobože renesanskim građevinama. Pođemo li u Gornji Grad, koji je svoj starinski karakter još do danas najbolje sačuvaao, pa stanemo li na Markov Trg, vidimo da mu se bitno izmijenila sjeverna strana: gdje je nekadašnja Ferićeva kuća, Felbingerov rad, podignuta već tada na dva kata, a onaj dio što je pripao barunu Kušlanu (br. 4.) izgrađen je gotovo sasvim s nova u oblicima t. zv. neoromanskoga sloga. Crkva sv. Marka stoji još tada netaknuta, pred njom lijepi kip Marijin, prekrasna tipična slika skromnoga doba. Ali već 1869. uništavaju Marijin kip, nestaje ga netragom, da se tamo načini fontana u čast kraljeva boravka. Čežnja, da Zagreb dobije što vrednije spomenike potaklo je g. 1875. Zagrepčane, a među tima bili su na žalost i naši najbolji ljudi, da ozbiljno porade na restauraciji svojih spomenika. U zao čas povjere oni te ogromne radove na daleko poznatom dombaumajsteru Schmidtu, pravom čedu svoga vremena, koje nije imalo ni pojma ni osjećaja za umjetnost prošlosti, a najmanje za gotiku, a još manje za gotiku u nas. Videći slijepu vjeru naših ljudi u tobožnje te umjetnike, nastupali su Schmidt i dr. autoritativno, podupirali sasvim protuumjetničko shvaćanje naših najboljih, mjesto da su ih odvrćali, kako bi pravi umjetnik to činio. Utvarajući sebi, da oni nešto mogu »regotizirati«, stvorili su konačno bijedna, upravo tragikomična djela. »Vienac« od g. 1875. u br. 17. pokazuje mišljenje onoga doba o Markovoj crkvi. Ona da je nemilo skrpana i »načičkana«, (!!!) pa će se promijeniti izvana i iznutra »prema pravilom umjetnosti«. Oltare će se sve izbaciti i samo tri nova postaviti. Prozori bit će od šarenoga stakla sastavljeni prema ornamentici našenarodnenošnjje (!), kako će to Schmidt narisati (!), koji će uopće stvoriti djelo posve izvorno prema značaju našega naroda i zemlje (!!!). »Vienac« g. 1876. str. 351.

Iz crkve sv. Marka u Zagrebu. Tabernakul sa oltara, remekdjelo drvorezbarstva, izbačen i zamijenjen današnjim »remekdjelom«. Ovaj na slici prikazani tabernakul čuva se spašen u Muzeju grada Zagreba

kaže, da će se ljetos potrošiti za restauraciju Markove crkve 25.000 for., a za tri godine imat ćemo u Zagrebu velelijepi spomenik graditeljstva iz dobe gotičkog štila. Prema tim besmislicama se doista i radilo. Schmidt pošalje u Zagreb kao izvađača Hermana Bollé-a iz Kölna, koji je tu kroz godine haračio i uništavao nemilice sve, što je bilo umjetničko, a stvorio kupove bezvrijednoga kamena. Prešao je na katolicizam i postao svemoćni Hofrat. Pogledamo li Markovu crkvu, katedralu, uniјatsku crkvu, ili onaj s homerskim neukusom i neznanjem »restaurirani« barokni portal Rauchove palače, razumjet ćemo motive toga rada »umjetnika«, koji se drznuo prema pismu Račkoga Strossmayeru od 29. X. 1880. kazati, da treba i biskupski dvor porušiti, jer da nije vrijedan, da se za opravak potroši 50.000 forinta! Po Schmidtovim, sasvim šablonskim, gotovo palirskim planovima, obnovljena je konačno crkva: porušena je kapela sv. Fabijana i Sebastijana, koju je Zagreb g. 1499. sagradio, gdje je stajao jedini kameni stari grb Zagreba. Učinjeni su veliki prozori, veliko pjevalište, zatrpane su grobnice, srušeno je zapadno pročelje sa renesanskim portalom i načinjen je »gotički«. Izbacano je izvrsno pokućstvo, od kojega su se dijelovi spasli u muzeje, gdje svatko može njihovu vrijednost provjeriti. Mjesto toga došla su tri oltara, valjada najbijednije tvorevine u cijeloj zemlji, da, i stara još sada čvrsta gotička vrata zamijenjena su — kopijom tih istih vrata! A najbijednije i upravo lakrdijaški smiješno nakazuje šareni krov s drečavom bojom jadnu crkvicu, koja je nakon potresa g. 1882.

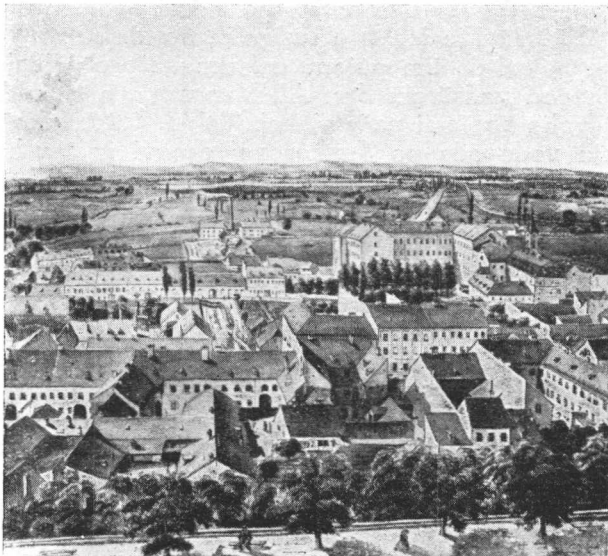

Zagreb, gornji grad 1864. Izvrstan nacrt što ga je učinio Fr. Matička, jedan od geometara zaposlenih pri katastru

posvećena. Za to ranije nije bilo para, pa on ostavši u svom priprostom ruhu danas gleda samilostno na djelo velikih »arhitekata«.

Da se ne vraćam više u Gornji grad, spomenut ću, da je onaj sklop kuća na Markovom Trgu uz županijsku zgradu, pa sjeverna strana Kamenite ulice, te Opatičke do županijske kuće, gdje su u šezdesetim godinama bili dućani i gostionice (pripadale Fr. Županu, Hellenbachu, pa Županu, Filipoviću, Županu), pregrađen od g. 1907. do 1910. u kasarnu za vladine urede.* Mjesto stare unijatske crkve sv. Vasilija bude g. 1887. sagrađena »bizantinska« crkva sv. Ćirila i Metodija — opet nedjelo Bollé-a —; sagrađena je na mjestu dviju drvenjara kuća na uglu Vitezovićeve ul. (nekad Bubnjarske ulice, koja se zvala vulgarno: Pomarančengasse), pregrađeno je staro kazalište 1897., izgrađena je nekadašnja Gajeva kuća za potrebe gruntnice 1888., pregrađena je Burattićina palača (tada Vraniczanijeva, prije Josipovićeve, nekad grofa Rogendorfa). Nadograđena je akademija u svrhu smještanja sveučilišta na drugi kat (1873.), a za realku pregrađena je 1863. južna zgrada onako, kako danas stoji. Za župnika Boroše izgrađen je župni dvor u sadašnjem obliku, a poslije potresa dobila je Katarinska crkva sadašnju fasadu. Nekadašnja Amadejeva stara teaterska zgrada pregrađena je posvema konačno u svrhe muzeja, koji se tamo

* Isp. Gj. Szabó, Zagreb nekada i Zagreb sada. »Narodna Starina« II. Zagreb 1923., str. 76. i d.

Akvarel Gj. Friedricha iz g. 1843. Zagreb, donji grad, vidjen s realke na Strossmayerovom šetalištu. Sprijeda Ilica, u sredini zametak Gundulićeve ulice, Samostanske ulice još nema. — U sredini u pozadini stara plinara; na desno sadašnje sveučilište bez kasnijega stubišta

1888. smjestio. U Mesničkoj se ulici mnogo toga izmijenilo, naročito od vremena, kad je prestala biti trgovački važna ulica, a ona dva kućerka Berte Haslinger, kasnije Feliksa Junga, dao je novi vlasnik Guido Pongratz srušiti, pa mu je tu 1865/66. sagradio Jambrišak kuću br. 23., koja danas čini dio budućeg kraljevskog dvorca. Jedna je od tih prijašnjih kućeraka bila segnula daleko u samu cestu: po svoj prilici ostatak nekadašnjih Mesničkih vrata. Na suprotnoj je strani bila nekad kapelica sv. Ivana, kasnije pregrađena u Zachovu kuću, a sada je sve to posve preinačeno i u dvokatnicu pretvoreno. Streljačka je ulica sasvim izmijenjena, na uglu Mesničke stoji tu još jedino nekadašnja Šramova kuća, a od ove do Ilice sve su novogradnje od šezdesetih godina amo, koje se završuju polukružnom kućom, što je u tada modernom, figurama načičkanom »renesanskom« stilu sagradio 1867. Franjo Klein.

Još moramo poći Jurjevskom ulicom onih dana. Još je istočni dio posve neizgrađen, tu će na zemljištu »Katholischer Gesellenvereina« niknuti u osamdesetim godinama kuće Seć i Raverta. Još stoji na odvojkju Mlinarske ulice nekada Kriegerova kuća, koja je imala prekrasan vrt, a kasnije je prešla u ruke Nicolinija, pa je stajala sa portalom s dvije vaze i napisom: »Villa Mojmir« (samrtni dom Lisinskog). Još je stajale netaknuto groblje svetoga Jurja, gdje je našla pokoj Gajeve mati i Jelačićev prijatelj feldmaršallajtnant Neustädter i načelnik Hatz i cijeli otmjeni Zagreb onoga vremena, prekrasno groblje, koje je prestalo služiti 1877., a vandalizirano je g. 1907/8. Upravo klasičan primjer neukusa. Groblju rasuprot stajao je osamljen osmerostrani toranj, po svoj prilici djelo Felbingerovo, koje je pok. Miletić dao sebi u villu izgraditi. Tada je to bio ogroman posjed Ivana Šupljikca, tu je g. 1878. izgrađen prvi rezervoar za zagrebačkoga vodovoda. Ljudi od g. 1861. poradili su prvi i na tom pitanju: grof Ferdinand Kulmer, Vatroslav Eggersdorfer, Mijo Krešić, Guido Pongratz, Eduard Suhin, dr. Aleksa Vancaš. Istraživali gorska vrela, načinili uz pomoć Kamila Bedekovića elaborate, ali ni taj ni kasniji

nisu izvedeni, sve dok se nije došlo do uvjerenja, da u gori nema dosta vode i da je ta slabija. Od 1871. kad je ing. Melkus pokazao, da se prava voda nalazi u savskoj nizini polazi se tim putem, dakako uz protivljenje pristaša gorskoga vodovoda pod vodstvom dra. Al. Vancaša, pa se radi toga i načelnik Vončina zahvalio na časti načelničkoj. Tek g. 1877. odlučio zastupstvo 12. III. izgradnju vodovoda po Junkerovoj osnovi iz savske nizine, načelnik dr. Andrijević latio se posla i 7. VII. 1878. otvori ban Mažuranić zagrebački vodovod. Potanje je genezu zagrebačkog vodovoda opisao Ursiny u »Vijestima društva inženjera i arhitekta« 1898. br. 3, a dalji će se razvoj kasnije spomenuti.

Najveće se promjene desile u Donjem Gradu, koji je zapravo tek nastajao. Pogledajmo samo prekrasan akvarel Fridrihov iz g. 1864., koji nam podaje sliku grada, gledanoga sa Strossmayerove promenade. Tu nema još ni Gundulićeve ulice, a Samostanska nije ni probijena; od Marovske stoji par kuća, a daleko diže se — plinara. Iz iste godine pokazuje druga fotografija Zagreb sa juga; tamo je sadašnje sveučilište, nekoliko kuća Savske ceste (sada Frankapanske ulice), a drugo su vrtovi Ilice, nad kojima se diže stari Grič, gdje se baš pregrađuje realka. U to doba postoji tek uz Ilicu Margaretska ulica (danas Preradovićev trg) s davno već porušenim kućama do »Svilarske ulice«, gdje se nalazila velika pilana Heinzelova, a sjekla ju je Marovska ul. sa kojih dvadesetak kućica i Nikolićeva, već tada posve izgrađena. Sa Nikolićevom je tekla paralelno Tersarska — kasnije Berislavićeva ulica, — koje se kasnije otvorila do Zrinjskog Trga (1873.), a počela se izgrađivati nakon katastrofalnoga požara pilane Heinzelove 18. VIII. 1877. Gajeva se ulica tada zvala Bolnička, Gundulićeve i današnje Praške (prije Marije Valerije, pa Strossmayerove) ulice još nikako nema, Petrinjska je sezala nešto niže od današnjega Zrinjevca, a osim par puteljaka nije bilo drugih ulica u Donjem Gradu. Današnja Jurišićeva bila je zapravo tek puteljak, kojim je djelomice tekao Medveščak, pa se tek pomalo počela pretvarati u pravu ulicu. Klesarska se ulica razvila tek kasno u Dalmatinsku, a »Nova« je ulica postala Medulićeva.

Ilica je u bitnom ostala u prvim godinama ovoga razdoblja nepromijenjena, nu doskora se počelo s izgradnjom mnogih kuća, tamo do današnjega Pejačevićeva trga, a svakako je jedna od najljepših kuća br. 42., što ju je 1860. sagradio pekar Majcen, gdje je neko vrijeme bio i telegrafski ured smješten. Velika je bila novogradnja zgrade, gdje je do naših dana postojao hotel k »Caru austrijanskom« (1867.), koji je sada sasvim pregrađen u trgovačku kuću Kastnera i Oehlera. Uz tu je zgradu stajao jednokatni hotel »K ugarskoj kruni« (danas izgrađen u »Grand hotel«), koji je pripadao podkancelaru Eduardu barunu Jelačiću, a taj je sav posjed ostavio Hrvatskoj i Ugarskoj u pola. Mađjari su si uzeli taj hotel, a Hrvatskoj pripade kuća na suprotnoj strani s dva omanja kućerka sve do bolnice milosrdnika s prostranim zemljištem, koje je prodano, te dalo glavni dio glavnice za gradnju novoga kazališta. To je stari »Theatergrund«, gdje je nekad vlada kanila podići novo kazalište, te pozvala Hellmera g. 1878., koji je načinio 2 osnove, a vlada je po tom dala izraditi treću. Po dopisu od 19. VII. 1878. (br. 13.482) vidi se, kako je i o tom pitanju vodio Mažuranić brigu, ma da se u otpisu veli, da je osnova za tada još neizvediva, ali u skoroj budućnosti da će se možda izvoditi. Zemljište je kupila Prva Hrvatska Štedionica, koja je 1897. dala

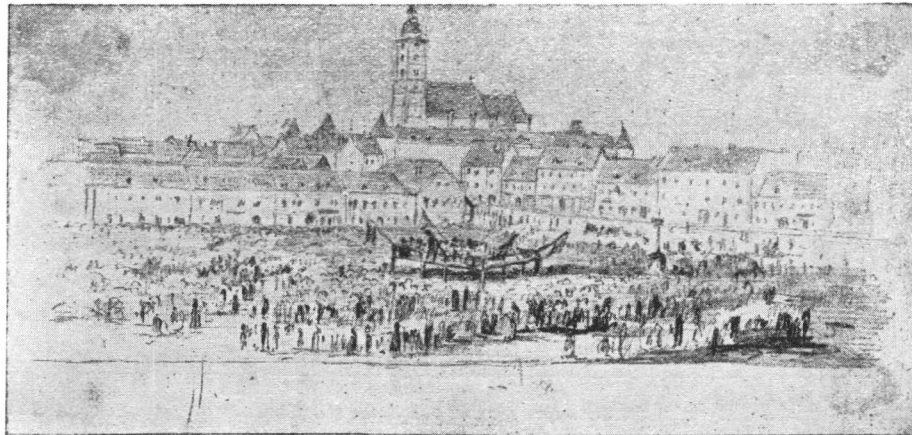

1861. Zagrepčanke u vrtu nekadašnje Wernerove kuće (ugao Ilice i Gundulićeve ulice)

sve one male objekte porušiti, pa je sagradila palaču po nacrtima Vancasevima. Na žalost imademo veoma malo snimaka iz ranijih godina, koji bi pokazali Ilicu u vrijeme, dok je još postojala seoska kapija uz Wernerovu kuću (gdje je danas Bothe i Ehrmann). Tu je stanovao neko vrijeme Jul. Hühn pa nam jedna slika pokazuje njegovu gospođu sa drugima damama onoga doba na užini pod velikim drvetima iza iličke kuće. Na žalost je pod kraj ovoga doba nadograđena otmjena kuća Stankovićeve u nezgrapnu trokatnicu, kako i danas stoji.

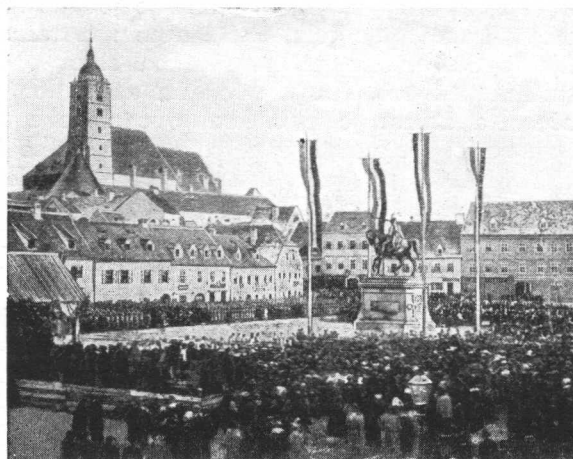
Za razvoj je grada osudna godina 1866., kad se svečano proslavila 300 godišnjica Nikole Zrinjskoga, gdje je odlično sudjelovalo »Kolo«. Već je g. 1860. bio stvoren odbor za podignuće spomenika banu Jelačiću pod predsjedanjem barona Jos. Neustädtera, 22. X. 1861. učinjen je prvi ugovor sa Antunom Fernkornom, koji je tek nadopunom od 2. XII. 1864. postao obvezatan. Na tom se ugovoru čitaju potpisi: Fernkornov, pa Nauma Mallina, Neustädtera, Price, Adolfa Hudovskog, Vukotinovića, Šupljikca, Anastasa Popovića i Frigana (V. »Morgenblatt« 1929. br. 352). Za sam spomenik imao je Fernkorn dobiti 36.000 forinta, a napose se trebalo sabrati velika svota za podnožje iz domaćega granita, pa se u

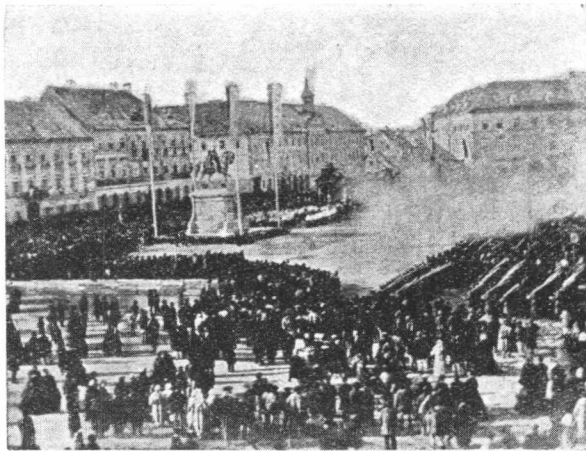
Zagreb 1864. Jelačićev trg bez
spomenika. Stankovićeve kuća
dvokatnica. Sprijeda od 1855.
Manduševac

Zagreb 1864. Svečano polaganje temeljnog kamena za Jelačićev spomenik.
Risarija Zalderova

Zagreb 17. XII. 1866. Na Har-
mici. Otkriće spomenika bana
Jelačića

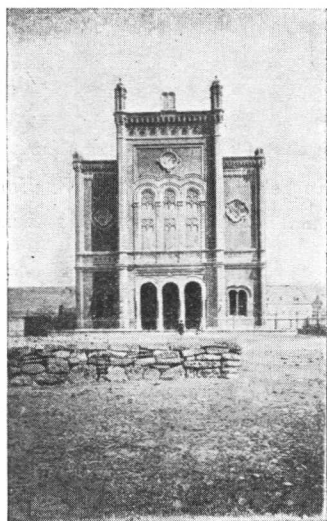

Zagreb 17. XII. 1866. Na Harmici. Otkriće spomenika bana Jelačića

Zagreb 1892. Potok Medveščak teče sadašnjom Tkalčičevom ulicom; tu je danas od g. 1898. široka cesta

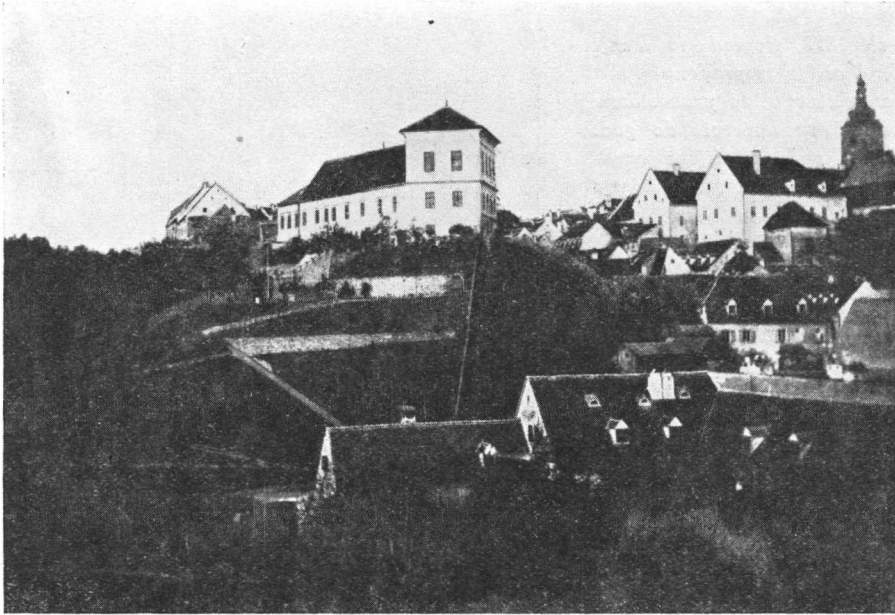
»Naše gore listu« od 1864. tuži, da presporo dolaze prilozu. Konačno je došlo do polaganja temeljnoga kamena uz veliku slavu, koju nam je savremeni nacrt slikara Zalder sačuvao, a 17. XII. 1866. otkriven je svečano spomenik banu nesretniku. Teško bi možda već slijedeće godine došlo do postavljanja toga spomenika. Još da pregledamo u kratko, što se zbilo s Jelačićevim trgom u ovo šezdesetpet godina koje su prohujale od dana postavljanja spomenika. Te se godine zaključilo otvorenje spojne ulice sa tadašnjim sajmištem, koje je dobilo ime Zrinjskoga trga. Na sjevernoj su stajale one kućice, mimo kojih je pokojni ban polazio na vječni počinak, koje smo još mi stariji svi vidjeli, a vlasnici su im tada bili: Koller, Weigelhofer, Fuchs, Popović, Dizdar, Gavella, Schwarz, Antolković, Baumgärtner, Alth i Arko. Iza ovih je kućica tekao još duго

Zagreb 1866./1867. Židovski tempel u sadašnjoj Praškoj ulici (sagradio Fr. Klein). Pred hramom s ovu stranu ceste kamenje za gradnju Bettelheimove kuće

Medveščak, preko kojega je u Splavnici i Bakačevoj ulici vodio drveni most. Gradsko je zastupstvo zamišljalo, da se tu izgrade tek tri četiri velike palače, ali su istom poslije potresa Baumgärtner i Wasserthal sagradili veliku kuću po nacrtima Ruperta Melkusa, tako, da se je građevni pravac za nekoliko metara k jugu spustio. Bilo je obrečeno, da će to zemljište dobiti svi besplatno od grada, koji kuće do g. 1884. izgradi. Prvi je dovršio kuću Pongratz (po nacrtima Bollèovim g. 1884., danas vlast. »Assicur. Generali«), drugi 1888/9. Gavella, i tako je ostalo do početka XX. stoljeća. Tada nastaje (1903.) kuća Radova, pa Kolmarova (Hönigsberg i Deutsch), a kada su se naši delegati vraćali iz Budim-Pešte iz borbe protiv protupravne Kossuthove željezničarske pragmatike 1907. dovršavala se Popovićeva zgrada (Benedik i Baranyay). Dakle 27 godina poslije potresa! Južna se strana brže izgradila: 1871. sagradila je Štedionica današnju Singerovu kuću, a poslije potresa sagradio je Priester nasuprot novu kuću, koja je kasnije pregrađena za Jugoslavensku banku. Susjedna Živkovićeva prijeđe u svojinu Hertmanovu, koji ju je nedavno pregradio; na mjesto one neoromanske Hinterhoberove kuće sagradi 1910. Nikola Čuk, nasljednik Ilije Guteše s Markova Trga, novu kuću, uz onu, što je 1872. sagrađena (Jul. Berić). Obje Felbingerove stajale su i nadalje: kuća Pavla Hatzza, željezara i načelnika Zagreba pade g 1928., da odstupi mjesto Hotelu Milinov, tako da je jedina Felbingerova kuća, danas vlasništvo Priesterovo, ostala stotinu godina. Najdulje se održala zapadna fronta: tu je sve ostalo do novoga doba. Na uglu Jurišićeve ulice stajala je zgrada, koja ulicu gotovo zatvarala, ta je vlasništvo Polakovo tek 1898. porušena, kad je sagrađen novi »Hotel k trim gravranom« u Jurišićevoj ulici. Tu je nastala — progutavši i susjednu kuću — zgrada Elsa-fluid doma, koja je sada nakon 25 godina temeljito pregrađena. Tako sada ne ulazi Petrinjska ulica lijevkom na Jelačićev trg, već ulazi u Jurišićevu ulicu. Sada padaju stare kuće nekada Concilia, Stuper, Canjuša, a doskora će se i tu sasvim promijeniti lice grada.

U to se doba počima izgrađivati spojna ulica sa Zrinjskim trgom, gdje je Franjo Klein sagradio 1866./7. židovski hram s troškom od 120.000

G. 1861. Pogled na sadašnji kralj. dvor u Zagrebu. Još nema parka oko dvorca; na desno se spušta stari gradski zid prema onim starim kućama, koje su g. 1865 zamijenjeno novogradnjom u Mesničkoj ulici. Foto: J. Hühn.

for., lijepu građevinu, koja se danas dakako gubi utisnuta u kuće, dok je osamljena vrlo povoljno djelovala. Do g. 1878. bila je ta cijela ulica izgrađena.

Ponosni Zrinjski Trg, nekada oranica Pirkova, kasnije Novi trg, a od 1866. Zrinjski Trg — bio je do g. 1870. pravo sajmište, vulgo fihplac. Iz onih dana s početka šezdesetih godina sačuvala se do danas kuća na uglu Nikolićeve ulice, gdje je danas ljekarna, svojina pekara Halma, pa i ta je dakako u doba secesije pregrađena i nadograđena. U Nikolićevoj ulici nije do nje bilo nikakvih kuća, a na suprotnoj je strani, gdje je od 1900. podignut Reininghausov »Marijin Dvor«, stajala je stara pivara, kasnije krčma Dimlingerova. Ovuda se prilazilo do toga sajmišta. Uz Halma stajala je na zapadnoj strani velika prizemna zgrada u ključ: žandarska kasarna, dalje su bili vrtovi, kuća željezara Weigelhofera, pa opet vrtovi Jeršić, Potz, Hermann, Taitl. Na južnoj je strani bilo šest parcela (439—443), koje su spadale Mikšiću (s kućom), Priesteru, Murgiću (s kućom), Čavraku, Iliću i Uzorincu. Na zapadnoj su strani bili do stare Petrinjske vojarne, koja je jednim krilom sezala do Zrinjskoga Trga, vrtovi, gdje tek u 80-tim godinama nastaju kuće Kulmer i Marjanović, dok je kasarnsko krilo izgrađeno tek 1904./5. u zgradu Hipotekarne banke. Nasuprot, na uglu Gjorgjićeve ulice stajala je kuća Dobronićeva, do nje vrt baštinika Antolkovića gdje je 1906. sagrađena dvokatnica Grahorovima palača sudbenoga stola, (fasadu načinio gradački arhitekt Leuff) s troškom od 156.000 for., a mjesto susjedne Mudrovčičeve kuće izgradila je zemlja tek 1893. zgradu kotarskoga suda. Na sjeveru bili su

Zagreb 1872. Pogled na Donji grad. Već je sagrađena kuća Siebenscheinova, do pravoslavne crkve još su kućerci (do god. 1897.), u pozadini lijevo ogromna kuća Kukovićeve, kroz decenije utočište siromašnih činovničkih lamilija. U pozadini desno još su jablanovi (stajali su do g. 1898.)

vrtovi i Zachovo vinotočje, te jedna kuća, tada u posjedu žandarskog pukovnika Ljubinkovića. Možemo sebi predstaviti, kako je izgledao trg u doba, kad se tu pekao glasoviti Rauchov vol za vrijeme instalacije. kako je tu bilo, kad su cirkusi podavali publici umjetničke užitke. A još hodaju ljudi, koji su to doživjeli.

G. 1875. poče se uređivati južni dio. Rečeno je, kako se odmah nakon osnutka Akademije tražila za nju dostojna palača, pa se načinili planovi za pregradnju staroga Amadeovoga teatra, kasnije magjarskooga kasina u Demetrovoj ulici. Nu budući to nije odgovaralo, pomišljalo se na gradnju nove palače, pa je Schmidt načinio nacrt za palaču tamo do realke na Griču. To su želili i Strossmayer i Rački, a toplo je zagovarao Kršnjavi, tada još privrženik Strossmayerov. Već je sam smještaj palače na Griču nemoguć, a Schmidtova osnova do zla boga rđava. Nu tadašnje je gradsko zastupstvo, ma da je bilo isprva sklono, da ispuni biskupovu želju, odredilo, da se Akademija ima graditi na Zrinjskom Trgu, pa je u decembru 1875. kupilo svih spomenutih šest parcela s kućama na južnoj strani Zrinjskooga Trga za 43.059 for., dalo kuće porušiti, te predalo zemljište za gradilište Akademiji. Strossmayer se tužio na taj »vele tužan i sramotan zaključak« (15. I. 1876. iz Rima), pisao je načelniku Vončini, ali tu je zastupstvo pokazalo i dalji pogled i više umjetničko shvaćanje, pa je po novom, daleko boljem nacrtu Schmidtovom sagrađena tamo Akademija, s troškom od 240.000 for. do g. 1879., a za opravak poslije potresa potrošeno je još 14.000 for. To je ubrzalo izgradnju Zrinjskooga Trga. Na zapadu nastadoše dvije kuće R. Patriarcha, kuća Sollarova, Medakovićeve, i Metela barona Ožegovića (kavana »Zagreb«), na uglu novootvorene Berislavićeve ulice dr. Magjarević, a uz njega podiže palaču Dražo baron Vraniczany. Na sjevernoj strani sagrađiše kuće: Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Cecilija Schweinburg i konte Buratti, pa je tako trg bio izgrađen, kad se je potresao Zagreb. Fotografija te godine pokazuje Akademiju kao posljednju kuću tadašnjega Zagreba, dok je od starih kućeraka stajala još tren Mikšićeva kućica, gdje će za dvije godine graditi baron Ljudevit Vraniczany svoju palaču, današnji »Seljački dom«. Za uređenje je trga stekao zasluge načelnik Czekuš, komu je zastupstvo u lipnju 1870. dopustilo za prve radove 29.569 for., a nastavio je rad načelnik Pavao Hatz.

Ogledamo li se u drugim dijelovima Donjega grada naći ćemo velikih promjena do kraja ovoga razdoblja. Na sadašnjem Trgu Kralja Aleksandra (nekada Sajmištu, pa Sveučilišnom i Wilsonovom trgu) sagrađio je

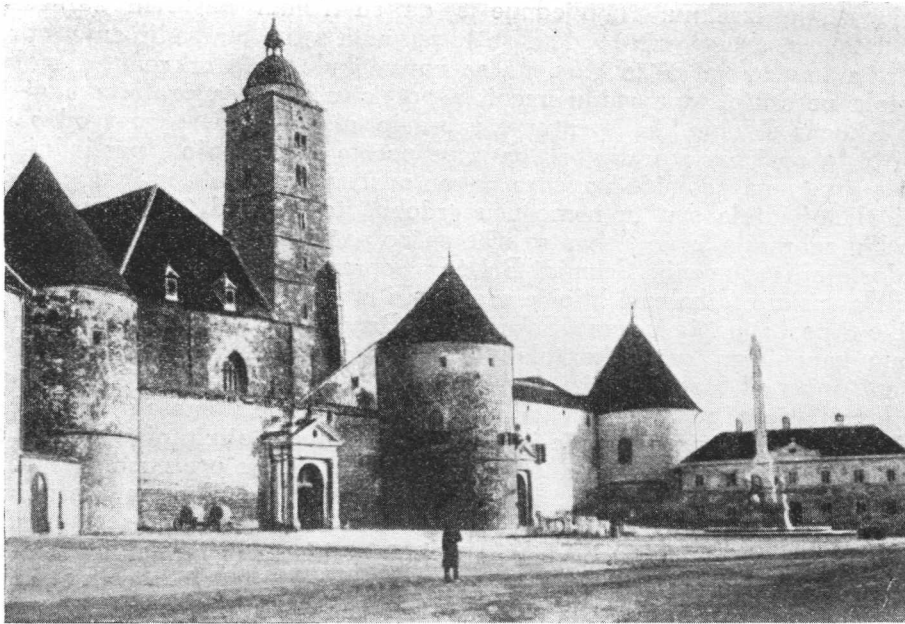
1878. Primjer arhitekture tih godina. Zgrada Hrv. slav. Gospodarskog društva u Zagrebu (stoji i danas nadograđena na Trgu Kralja Aleksandra, sada šumarsko - gospodarski fakultet sveučilišta). Sagradio Fr. Klein

Franjo Klein prvu znatniju zgradu Gospodarskog društva g. 1878., koja je do danas zadržala svoju vrijednost. Gundulićevu ulicu našli smo još 1864. u zametku, a sada je postala prava ulica, gdje je industrijalac Sachs sagradio niz kuća, a među ovima i onu na uglu Samostanske, gdje se odigrala 1883. scena sa skidanjem dvojezičnih grbova. Glazbeni je zavod podigao tu 1875/6. svoju prvu zgradu, a milosrdnice svoju veliku školsku zgradu 1877. U Kukovićevoj, sada Ulici Kraljice Marije, podigao je topolovački vlastelin Mirko Kuković ogromnu zgradu, da ublaži donekle stambenu bijedu, koja je zavladała napose od vremena, kad je 1869. organizirana zemaljska vlada u Zagrebu. Sam inicijator te gradnje nije doživio njeno dokončanje, ali što je ona bila za ono doba, pokazuje najbolje možda jedina sačuvana fotografija iz g. 1872.; danas davno zastarjela kuća, odlučila je znatno sudbinu onoga dijela grada. Na današnjem Preradovićevom Trgu diže stari Siebenschein veliku zgradu, za onda na periferiji grada 1871. Na tom su trgu stajale uz pravoslavnu crkvu redom kućice do Samostanske ulice, jedan je dio nestao već davno, druge su otkupljene i porušene istom 1897., kad se počelo pripremati gradilište za palaču Prve Hrvatske Štedionice. Još 1866. nema traga Draškovićevoj ulici, ali do kraja ovoga razdoblja već se najveći dio izgradio, da konačni razvitak započme nakon preloženja Medveščaka.

Preostaje još, da razgledamo po Kaptolu i s njim vezanim dijelovima grada. Još će dugo teći starim koritom Medveščak i njegov prastari odvojak Mlini Gat, koji je tjerao mlinove na Potoku, što i danas preuđeseni postoje. Malo je neugodan bio Medveščak, ali slikovit: mostići vode preko potoka, zarubljenoga mjestimice drvećem. Krvavi je most bio od davnine presvođen. U Skalinskoj je ulici nestalo »Štengica«, onoga prolaza kroz uvijek svijetljkom rasvijetljenu kućicu, nestalo je i uzanoga prolaza do Opatovine; tu je nasuprot trgovine »K sedam zvjezda«, nekada svojina Anastasa Popovića, jednoga od utemeljitelja I. Hrvatske Štedionice, dugogodišnjega predsjednika trgovačke gomore, porijeklom Grka, sagrađena kuća, u kojoj je dugo godina postojala Pučka kuhinja, dobrotvorna institucija zagrebačkog »Društva Čovječnosti«, što ga je još g. 1846. osnovao Jacques Eppstein, pa je reorganizirano g. 1857. Ta je kuhinja postojala od 1875. do 1919., kad je »Prehrana« preuzela njenu funkciju.

Kaptol je svoju osebujnu fizijonomiju zadržao do nedavne prošlosti onako, kako je to još fotografija od g. 1864. pokazivala. Na sjeveru su bila vrata, odstranjena početkom sedamdesetih godina, dok je južnih, Bakačevih već prije 1862. nestalo. Tada je okoliš dobio drugi izgled: kuće su preinačene, napose na desno kuća Fellnera, nekadašnjega tvorničara igraćih karata, gdje je kasnije Hagenauer imao kroz godine svoju trgovinu. Do nje je stajala kuća Ane Šek, a uz nju krasna kuća Antonije Rober (kasnije Hermine Rober). Tu je kuću sagradio Felbinger za »dvorskoga« biskupa Alagovića. Vanredno skladna građevina sa stubištem izvana na Kaptolskoj strani. Tako je Bakačeva ulica ostala tjesnac do g. 1899., kad je 10. IV. počelo rušenje tih kuća. Usred trga, koji je bio doista posve zatvoren trg, stajala je prekrasna kaptolska vijećnica od g. 1660., zgrada jedinstvena u Zagrebu, odlična formama i svojim slikarijama izvana. Fotografu Standlu i putopiscu Charlesu Yriartu, koji ju je narisao u djelu »Bosnie et Herzégovine« (Paris 1876.) imamo da zahvalimo, da nam je njena slika ostala sačuvana, pa ju je kasnija umjetnost u svojim djelima obnovila. Nu tko želi čuti mišljenje onoga doba o toj zgradi, neka prolista »Vienac« od g. 1876. Upravo su sve zlo, sve pogrde na nju sasuli! Kuriju kod sjevernih vrata kupila je 1875. općina, te je tu — nakon desetgodišnjega razmišljanja — podigla 1876. svoju prvu pučkoškolsku zgradu za 42.176 for., koja nadograđena i izgrađena i danas tamo postoji. Inače su stajale tamo tek same stare kurije, poslovnom svijetu nije tamo bilo mjesta.

Starac je Haulik kupio Fernkornov kip sv. Jurja za svoj mili Maksimir g. 1867., još je dvije godine uživao tamo, ali 1869. morade i on poći s ovoga svijeta. Nasljednikom mu postade na žalost svega hrvatstva Magjar Joszef Mihalovits iz Torde, koji je kasnije »u počast Hrvata« dobio i kardinalski klobuk. Osjećao je, da je tu posve tuđ, zatražio dapače sam premještaj iz Zagreba g. 1872., ali je po želji magjarske vlade morao kao njen eksponent ostati tu do kraja života 1891. Mora se priznati, da je mogao biti i daleko neskloniji Hrvatima. U to je doba nastao živ pokret i za »restauracijom« zagrebačke katedrale, a na žalost je najviše doprinio toj i takvoj »restauraciji« biskup Strossmayer, koji je opetovano pisao o katedrali, takovim načinom, da se pokazalo, da je u njega vanredno velika volja za stvaranjem, ali daleko osjećaj prave umjetnosti. To su, dakako, odmah zlorabili ljudi kojima bi bila sveta dužnost, da korigiraju krive nazore biskupove, ali oni toga ne učiniše, jedno iz veoma prozirnih motiva, a drugo, jer su bili — ma da su se izdavali za umjetnike, daleko od svake umjetnosti. Tko je god vidio onu divnu katedralu, urešenu upravo nekim nadljudskim sjajem, urešenu radom generacija kroz stoljeća, neće je nikada zaboraviti, kako je ni ja ne zaboravljam, ma da sam je vidio kao dijete. Pa se mora zapanjiti, kad pročita n. pr. ovake riječi biskupove: »Ja pako najodlučnije tvrdim, da u cijeloj stolnoj crkvi zagrebačkoj dan danas niti jedne jedine stvari ne ima, koja bi slogu crkvenom odgovala ili inače vrijedna bila, da se uzdrži«. Ili ovo: »O p ć e m n i j e n j e u Z a g r e b u, da su oltari glavni u pobočnih lađah lijepi i da bi na svaki način vrijedno bilo zadržati ih. Ja posve protivno mislim, da ti oltari upravo ne vrijede... Podulje sam se vremena desio pred jednim i drugim oltarom, nebi li te izvanredne ljepote opazio, ali ih nikako opaziti ne mogoh, već se opetovano uvjerih, da svijet ob onom najviše govori, o čemu najmanje razumuje...« I tako dalje. A već davno vidi svatko i po fragmentima, da su to bila remekdjela, kakova se u svoj Evropi rijetko nalaze, da, dijelom

Zagrebačka katedrala prije 1880. (prije potresa). Najljepša između svih poznatih fotografija. Ističe se neobičan sklad svih ovih prikazanih zdanja sa svim dijelovima, koji opet čine jedinstvenu cjelinu.

i ne nalaze. Vidi se, da je ono »opće mnijenje u Zagrebu« bilo ispravno, a nije bilo samo u Zagrebu, već eto skromni pop Novak veselo vozi oltar iz katedrale u Križevce, veleći, da svaka lijepa stvar svakamo pristaje! Ali ljudi kova Schmidt-Bollé-ova, koji su svoju tobožnju »umjetnost« razvikali i proturali čak do naših dana, turali je i onda, kad je sav svijet prestao s onako barbarskim radom, namitali su se kao apsolutni čuvari umjetnosti, a posljedica je bila onaka restauracija sv. Marka, koji je prvi pao žrtvom, pa katedrale, Marije Bitrice, iločke, križevačke crkve itd., u kratko svega, do česa su doprli. Naši domaći graditelji onoga doba nisu sigurno bili lošiji ni u čemu, kako nam i danas njihovi radovi svjedoče, a pok. Lacko Mrazović napisao je prigodom prve umjetničko-obrtničke izložbe g. 1879., koja se održala u novosagrađenoj palači bar. Dragana Vraniczanija: »Ali nam se čini, da bi n. pr. osnove za gradnje na našem centralnom groblju kao i za druge naumljene gradnje glavnoga nam grada mogle slobodno i bez bojazni stati uz osnove Schmidtove i Bolléove«. (»Viencu« 1879. 831). Ali Bollé je našao u Isi Kršnjavom tada odlučnoga braniča, koji je dapače u preporuku onih jasnih kuća br. 5 i 5a u Novoj Vesi napisao u »Viencu« od g. 1881. članak: »Kuće gotskoga sloga u Zagrebu«. Pa zar je čudo, da je poslije potresa stara kurija na Kaptolu preko puta katedrale zamijenjena onom crvenom nakaradom, koju je Lunaček dobro okrstio pastoratom. Ti ljudi nisu imali ni truna osjećaja za ljepote prave arhitekture, nisu vidjeli skladnost tih jakih linija, kako nam ih pokazuju prekrasne fotografije Hühnovne, napose ona iz g. 1861., gdje se vidi stara katedrala iz Vlaske ulice, a na trgu pred njom stoji još onaj vitki spomenik kuge, koji je 1878. odstranjen. Nego tu neka te same slike govore i

svoju osudu izreknu. Najbijednije je, da su ti ljudi nastavili haraćenje još daleko u drugo vrijeme, kad se je posvuda s tim utamanjivanjem prestalo, a kad se je digao glas, da se barem kule pred crkvom na molbu kaptola ne sruše, tada među imenima potpisivača onoga protesta, koji je čak Khuena sklonio, da je rušenje zabranio, nije bilo ni jednoga od onih, koji bi tu prvi biti morali. Tek kada se počelo s izgradnjom posljednjega dijela programa Schmidt-Bolléova nakon odstranjenja Bakačeve kule, onda je i vlast vidjela svu tu nemoguću grdobu, te je pred 22 godine dalju izradbu zabranila, a do danas se nije našao način, kako bi se taj užas, taj najdostojniji spomenik Schmidt-Bolléov popravio.

Nadbiskup Mihalović htio je saslušati i mnijenje drugih o naumljenom velikom poslu, pa je pozvao Sebastijana Brunnera, opata, kog je dapače učinio kanonikom svoĝa kaptola (Ivši Tkalčiću nije dopustio, da primi crveni pojas od Strossmayera, jer da »rado pije«!), da poda svoje mišljenje o naumljenoj restauraciji. Taj je izvještaj sačuvan u kaptolskom arhivu pod br. 209-1873., pa makar je i on za nekakovo »regotiziranje«, opet preporuča čuvanje vrijednoga, napose oltara, koji da su prekrasni, pa se i drugdje u gotičkim crkvama n. pr. u Luzernu ostavljaju. Veli među ostalim: da bi trebalo da se hoće Westminsteraska opatija ili Sta. Croce restaurirati, da bi trebalo na stotine nestilskih komada izbaciti. Pa je tu, kao kod svake restauracije crkvi nuĝdan obzir, te se mora sa spomenicima, vezanim s narodnosnim osjećajem, kao što su grobni spomenici i zapisi, oprezno postupati i respektirati ih.

Nu to sve nije pomoglo. Schmidt je 1875. načinio svoje sasvim šablonske nacрте za toboĝnju restauraciju, ali je ipak još mnogo toga ostavio: logično krovšte, spoj sa dvorom, dapače i onaj veliki otpornjak od dvora do crkve. I na rođendan Franje Josipa 18. kolovoza 1878. poče to veliko djelo s velikim pompom, te se nastavilo s radom do 9. XI. 1880., kad je veliki potres došao u pomoć gospodi »restauratorima«. Dakako, naivno bi bilo i pomisliti, da bi ovakovi meštri mogli pravu umjetnost prošlosti poznati i braniti, na pravi put upućivati: sada istom dobiše slobodne ruke za svoj rad. O potresnim danima govoriti će kasniji dio ove studije, ali ovdje ću već sada u kratko spomenuti, što ovamo spada, da se na taj bijedni posao više i ne vratim. U katedrali se srušio sasvim nevaljali svod nad svetištem, loša kasnija radnja, koja bi se i onako morala srušiti. Srušila se u desnom pobočnom brodu glavne lađe postrance kamena prečka, koja je probila čak i grobnicu nekadašnjega koraliste Wiesnera. Rasklimao se toranj, naročito u gornjim partijama, a stubišta, što ih je kod svetišta Bollé već doĝradio, pomakla su se u osi. Nema sumnje, velike štete, ali ni ove nisu daleko opravdale t. zv. restauratorski postupak. Taj je u glavnom sastojao: iz novogradnje svoda u svetištu, pojačanju dvaju pilova, odstranjenja obih lijepih empora i hodnika, koji je dvor spajao s crkvom, odstranjenja dviju polukružnih kapela, novogradnje krovšta, tornjeva, zabata, kojih nikada nije tamo bilo, iz novogradnje sakristije, dopune fijala, pregradnje pročelja, izgradnje novoga portala mjesto staroga Vinkovičevoga, što ga je Schmidt ostavio. U kopiji su obnovljena kanonička sjedala, svetište je povišeno (dapače dvaput, jer je prvi puta ispalo previsoko), saĝrađeno je novo pjevalište, učinjen novi izlaz, otvoreni dijelom zazidani prozori, uništene sve grobnice, čak i biskupska, tako, da danas nitko ne zna ni gdje je Haulik pokopan. Stari mramorni pločnik izmijenjen je pločicama klinkera. Sve je staro pokućtvo izbačeno, izbačeni su i svi stari oltari (osim malih dvaju), koji su premješteni na drugo mjesto, od tih 18

G. 1861. Pogled na staru katedralu iz Vlaške ulice. Na l. spomenik kuge, srušen 1878. Izvrsna fotografija Jul. Hühna.

oltara bila su dva remekdjela prve vrsti, rađeni koncem XVII. stoljeća u Zagrebu, dok je dvanajst drugih spadalo među vrlo dobre radnje od kamena (među njima djela Robbina!), izbacane su gotovo sve grobne ploče kanonika, među kojima je bilo ljudi prezaslužnih i za crkvu i za narod. K tomu je nestalo divne patine, pa je sve otučeno novim alatom izvana i iznutra. Konačno je porušena Bakačeva kula (tobože radi trošnosti, a jedva su je razvalili, pa kamen odvezli za regulaciju Save), knjižnica biskupa Mikulića, te spojne stijene sa Vrhovčevim vratima. Po tom se vidi, da je tu nastala gotovo posvemašnja novoogradnja: lijepo, staro, majstorski klesano kamenje, leži na rpi uz crkvu do dana današnjega. Za vrijeme opravaka služila se misa u crkvi sv. Marije, a g. 1895. iznova se počima služba u sada novoj katedrali. Izvana je crkva tek g. 1899. dovršena, do manjih radova.

Tako se utrošio rad kroz 22 godine, utrošio silan novac, a sam je Iso Kršnjavi, koji je morao mnoge bolléovske grijeha na sebe preuzeti, priznao, da je rad taj bio kud i kamo previše puristički. Stara se katedrala nalazi u muzejima, u slikama naših umjetnika, u nekoliko starih fotografija, a danas služi u modelima kao izvrstna reklama domišljatim trgovcima, koji time privlače na hiljade publike!

G. je Shauff otkrio u Beču kod nekog antikvara prekrasnu Standlovu fotografiju od 16. XI. 1866., po svoj prilici jedini sačuvani eksemplar. Prikazuje pogled sa stare katedrale, od koje se vidi još stari krov, prema

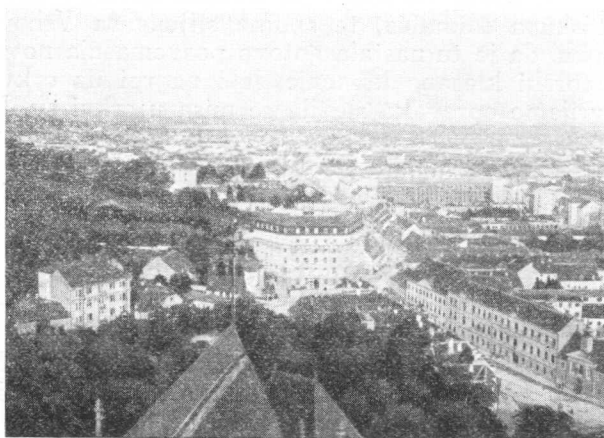
Zagreb 1866. Pogled sa tornja stare katedrale prema Maksimiru. Vlaška ulica sa spomenikom kuge, u pozadini drvoored jablanova nedaleko crkve sv. Petra. Na desno u pozadini tada nova klaonica (iz 1861.). Foto Standl.

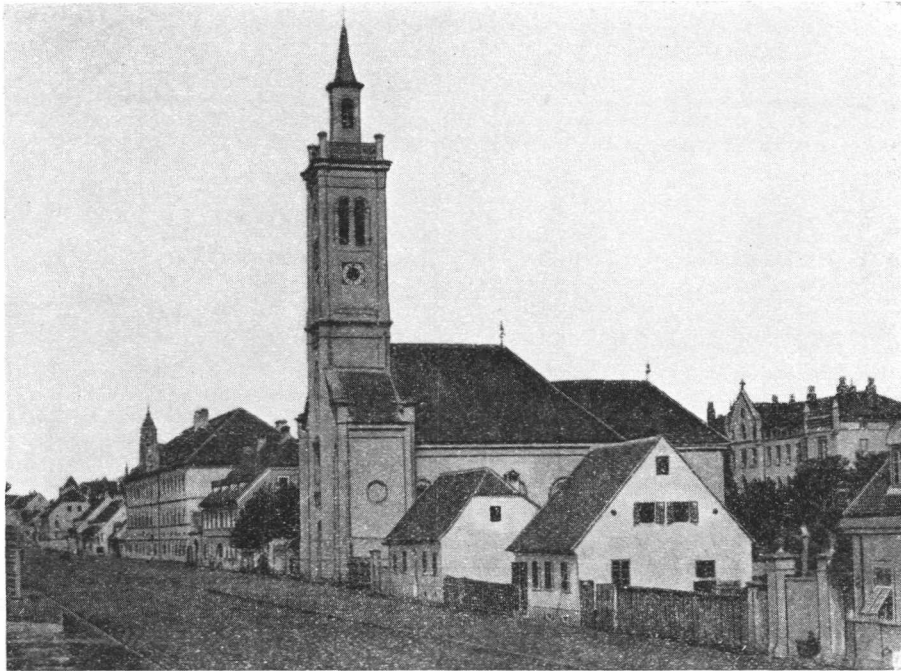

Zagreb 1890. s istog mjesta, sa tornja katedrale u gradnji. Na desno: izgrađena nova jashiona. Još stoje jablanovi na cesti u Maksimir. Foto: Mühlbauer

Zagreb 1928. snimak sa tornja katedrale. Novi Zagreb protegnuo se do Maksimira. Nekadašnji orfanotrofij ima već dva kata. Sprijeda zgrada sada već likvidirane Slavske Banke na uglu prema Ribnjaku, Vlaškoj i Draškovićevoj ulici

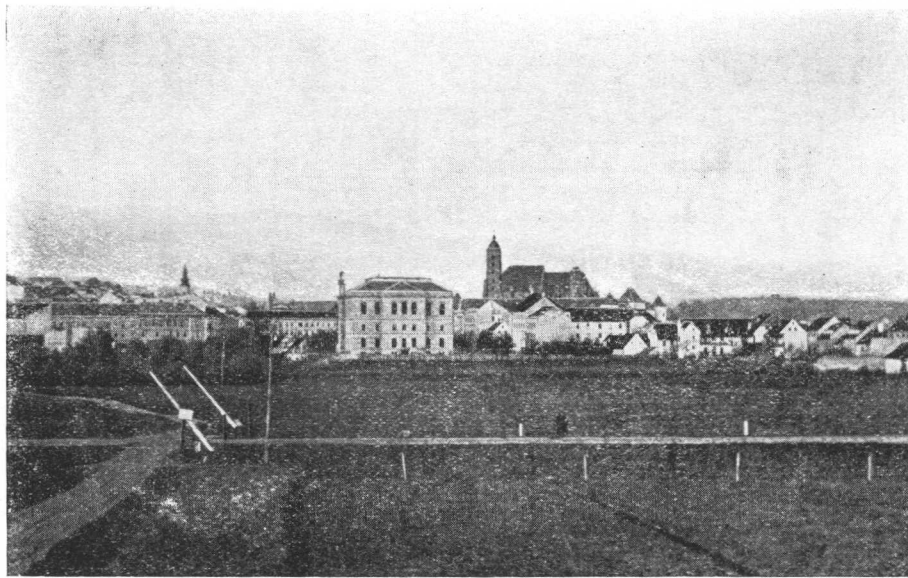

1861. Iz staroga Zagreba. Vlaška ulica g. 1861. sa crkvom sv. Petra. Slika pokazuje najjače razliku vremenâ u poredbi sa sadašnjošću. Lijevo u pozadini toranj katedrale iza vojn. bolnice, toranj crkve sv. Petra sa starim završetkom. Na desno novogradnja posadne bolnice u t. zv. neoromanskom slogu (danas preinačeno). Foto: J. Hühn.

Vlaškoj ulici tamo do Maksimira. Još se vidi drevni drvored od jablanova, vidi se orfanatrofij u prijašnjem stanju, još stoji kuĝin spomenik u Vlaškoj ulici. Daleko je na desno u poljima nova za onda klaonica. S iste je točke učinjena snimka i godine 1890., gdje se već zapažaju velike promjene, ali još teče stari Medveščak svojim koritom, Draškovićeve ulica skreće već prema jugu sa tri kuće, drvenim se mostom prelazilo preko Medveščaka u Jurišićevoj ulici, orfanatrofij je već nadozidan, otraga se vidi nova jašiona. A prisposodiš li s ovima današnji snimak s tornja katedrale, ne treba ni riječi više potrošiti za prikaz o neočekivanom razvitku grada Zagreba od onda do danas.

God. 1878. dobio je Zagreb novi način označivanja kuća, ne kao dosada po popisnim brojevima (što je silno oteščavalo orijentaciju, jer bi dvije susjedne kuće imale često posve razdaleke brojeve), već po uputnim brojevima, kako to gradu pripada. Tom su prilikom izmijenjena 22 imena, a 26 je ulica dobilo nov naziv. Tom je prilikom izdalo gradsko poglavarstvo »Novu Numeraciju Kuća«, djelo veoma pomno izrađeno sa oznakom vlasnika svake kuće, pa se lako pregleda mijena posjednika prisposodivši to s popisom od g. 1864., učinjenim za katastarsko snimanje. Konačno treba spomenuti i novo centralno groblje, na kojem je 3. II. 1876. prvi pokopan Miroslav Singer, učitelj gimnastike »Hrv. Sokola«, a 24. XI. 1928. našla je kao 100.000 mrtvac pokoj Marta Štern. Stara su groblja redom napuštena: Jurjevsko 30. IV. 1876., Rokovo

1880. Pogled na Zagreb s mjesta gdje danas stoji glavni kolodvor. Stara katedrala, na desno Petrinjska ulica, sprijeda u sredini zgrada Jugoslavenske Akademije. Vidi se i sjeverna strana nekadašnje Kukovićeve ulice (sadašnje Ulice Kraljice Marije)

2. VI. 1877., groblje sv. Tome 9. II. 1879., Vojničko 10. IX. 1879., sv. Petra 7. II. 1879., dva židovska groblja: podno sv. Roka 6. III. 1877., drugo kod Petrove ulice 14. VII. 1878. i groblje za pravoslavne, tamo gdje je danas »Dom zanatlijskog i pomoćničkog društva« 29. VIII. 1877.

U ovom je razdoblju od Jelačića do Coroninija, pa od Šokčevića do Pejacsevicha Zagreb proživio veoma teška vremena, proživio apsolutizam, proživio sve šikane nevjerovatno besmislene politike, koja je za konačni cilj postavila utamanjenje svih tekovina narodnih. Francuski topovi kod Solferina donose dah slobode, nestaje cilindara, padaju grbovi, sele tuđinci, a spremni domaći sinovi daju se na posao, kako već davno nisu vedro radili. Redomice se stvaraju institucije, koje će se u buduće bujno razviti, posvuda su postavljeni čvrsti temelji, tako da će se moći odhrvati i elementarnim nezgodama, i svim onim gotovo suludim atentima vlastodržaca kroz decenije. Pa to je i bila zamisao bana Ivana Mažuranića, koji je uvijek naglašivao, da je teže stečeno sačuvati od samoga sticanja. Nitko više nije mogao onemogućiti napretka gradu Zagrebu, koji je dosegao već 30.000 stanovnika. A kada je Ivan Mažuranić, koji je uvijek volio šutiti, još jednom progovorio, mogao je mirno kazati, da vjeruje u prošlost, sadašnjost i budućnost Hrvatske (a po tom i Zagreba).